

 Toelichtingsdocument
conceptexamenprogramma's
economie
voor vmbo, havo en vwo

Versie 1

September 2026

Verantwoording

2026 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur

Michiel Bart

Met dank aan:

De vakvernieuwingscommissie en de advieskring economie

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN: 3.8055.074

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Functie van de examenprogramma's	5
1.2 Uitwerking van de examenprogramma's	7
1.3 Uitwerking van de syllabi	7
1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school	8
2. Inhoudelijke toelichting	9
2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's	9
2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen	9
2.1.2 Curriculaire uitdagingen	9
2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's	10
2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?	10
2.2.2 Historische ontwikkeling	11
2.2.3 Keuzes in inhoud en opbouw	12
2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	23
2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid	23
2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen	24
2.2.7 Samenhang tussen vakken	25
2.3 Toelichting op concepteindtermen	27
2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen	27
2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen	29
2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden	30
2.3.4 Aandacht voor geletterdheid en gecijferdheid	30
2.3.5 Aandacht voor burgerschap	31
2.3.6 Aandacht voor digitale geletterdheid	31
2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit	32
2.3.8 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep	32
2.4 Toelichting op SE-CE-verdeling en wijzen van afsluiting	33
2.4.1 Uitgangspunten vanuit bedoeling, inhouden en omvang	33
2.4.2 Gewenst scenario	34
2.4.3 Adviezen over passende wijzen van afsluiting	37
3. Proces	38
3.1 Inrichting van de actualisatie	38
3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie	38
3.1.2 Advieskring	38
3.1.3 Leerlingbetrokkenheid	39
3.1.4 Kwaliteitsmonitoring	40
3.1.5 Expertpoule	41
3.1.6 Redactie	41
3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie	42

4. Conclusies, adviezen en vervolg	44
4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen	44
4.2 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's	44
4.3 Kerndoelen en examenprogramma's	45
4.4 Fase van beproeven	46
4.4.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi	46
4.4.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's	47
4.4.3 Opleveren van handreikingen	48
4.4.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven	48
 5. Referenties	 50
 Bijlagen	 52
1. Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	52
2. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw	56
2.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo	56
2.2 Vergelijking conceptexamenprogramma's havo-vwo	57
3. Samenstelling vakvernieuwingscommissie	59
4. Samenstelling advieskring	59
5. Geraadpleegde vakexperts	59

1. Inleiding

Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en het voortgezet speciaal onderwijs (vso) vormen de examenprogramma's en het Referentiekader Taal en Rekenen het landelijk curriculum.

Het ministerie van OCW gaf SLO in januari 2024 [opdracht](#) om examenprogramma's te actualiseren voor de vakkenclusters bewegen en sport, kunst en cultuur en mens en maatschappij. September 2024 startten de vakvernieuwingscommissies voor bovengenoemde vakkenclusters. De actualisatie betreft de examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo.

1.1 Functie van de examenprogramma's

In de bovenbouw vo doen leerlingen eindexamen ter afsluiting van hun onderwijs op het vmbo, de havo of het vwo. Leerlingen doen examen in meerdere vakken en programmaonderdelen. Voor elk vak beschrijven examenprogramma's in zogenoemde eindtermen wat er aan het einde van het vo bereikt moet zijn om het vak met succes af te ronden.

Hoewel men de eindtermen in 2007 bewust globaal formuleerde, bieden ze leraren, schoolleiders en andere direct betrokkenen weinig tot geen houvast om onderwijs en toetsing vorm te geven. De beschreven inhouden en globale formulering waren de aanleiding tot de actualisatie van examenprogramma's.

De nieuwe generatie examenprogramma's is concreter geformuleerd. De eindtermen beschrijven doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen bevatten die leerlingen aan het einde van de bovenbouw vo minimaal bereikt moeten hebben. In tegenstelling tot de vorige generatie gaat het hierbij om zowel beheersings- als ervaringsdoelen. Examenprogramma's bevatten:

- een karakteristiek dat de visie op en de positie van het vak in de bovenbouw vo beschrijft;
- een set van eindtermen bestaande uit doelzin en uitwerking, geordend in (sub)domeinen;
- voor vakken met een centraal examen (CE) en schoolexamen (SE): de verdeling van inhouden over het CE en het SE;
- een begrippenlijst met belangrijke vakspecifieke begrippen.

Examenprogramma's gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in de bovenbouw vo, vastgesteld door de overheid. Ze dragen bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum. Ze geven richting en bieden kaders voor

verdere uitwerking naar onderwijs- en toetsprogramma's. De examenprogramma's zijn zodanig opgebouwd en geformuleerd dat leraren, schoolleiders en bestuurders ruimte behouden voor een eigen schoolvisie. Ze kunnen zelf accenten leggen op basis van de leerlingpopulatie of identiteit. Examenprogramma's fungeren daarmee – net als kerndoelen – als instrument voor curriculum- en onderwijsontwikkeling. Ze zijn onderdeel van de eigen kwaliteitszorg voor scholen.

Geactualiseerde examenprogramma's hebben op hoofdlijnen drie kenmerken:

❑ Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en vergroot gelijke kansen. De keuze van inhouden, de perspectieven op die inhouden en de formulering ervan geven dat vorm in de examenprogramma's. Ook wordt recht gedaan aan de diversiteit in de samenleving. Voor elke schoolsoort en leerweg ligt de lat hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen. Afstemming vanuit de onderbouw vo en met vervolgonderwijs is een belangrijk uitgangspunt. Ook de afstemming tussen schoolsoorten en leerwegen wordt meegewogen.

❑ Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De inhouden van de examenprogramma's weerspiegelen dat deze gericht zijn op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. De geactualiseerde examenprogramma's beschrijven doelstellingen over kennis, vaardigheden en houdingen. Deze zijn zo beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol wordt. Goede beheersing van taal- en reken-/wiskundevaardigheden in alle (relevante) vakken naast Nederlands en wiskunde, zijn een belangrijk uitgangspunt. Elk examenprogramma verbindt loopbaancompetenties met vakinhouden.

❑ Een afsluitbaar curriculum

Een goede afstemming tussen curriculum en toetsing is cruciaal. De examenprogramma's doen recht aan de eigenstandige, gelijkwaardige en complementaire positie van zowel schoolexamen (SE) als centraal examen (CE) in de diplomabeslissing. De wijze van afsluiting past bij de visie op examenprogramma's en de inhouden daarvan, in de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Voor de gewenste afstemming tussen bedoeling en inhouden van examenprogramma's en centrale examinering, kan onderscheid worden gemaakt tussen de gewenste

uitwerking van SE-CE over 8-10 jaar en de eerste stap daar naartoe (3-5 jaar).

1.2 Uitwerking van de examenprogramma's

De huidige examenprogramma's verschillen zeer in hoe de eindtermen zijn geformuleerd en hoeveel het er zijn. De geactualiseerde examenprogramma's zijn qua architectuur, omvang en mate van concreetheid veel meer gelijk.

De examenprogramma's zijn bovendien voor vmbo, havo en vwo gelijktijdig ontwikkeld. Daarmee wordt een soepele overstap tussen schoolsoorten en leerwegen gefaciliteerd. Bij de uitwerking is kritisch bekeken in hoeverre inhouden in alle schoolsoorten en leerwegen passend zijn voor de leerlingen. Ook is bekeken in hoeverre ze aansluiten bij wat nodig is voor verschillende uitstroomrichtingen in het vervolgonderwijs.

Doordat ook de kerndoelen onderbouw vo zijn/worden geactualiseerd, wordt er gewerkt aan een doorlopende leerlijn van de onderbouw vo naar de bovenbouw vo. Daarbij stemt men zowel de inhouden af als de wijze van formuleren en de terminologie. Kerndoelen en eindtermen worden dus op dezelfde manier geformuleerd.

Met concretere examenprogramma's per vak per schoolsoort/leerweg wordt de opdracht aan de school scherper geformuleerd. Ook wordt duidelijk omschreven wat iedere leerling aan het einde van de bovenbouw vo moet kennen en kunnen. Dat heeft tot positief gevolg dat men de eindtermen voor zowel het centraal als het schoolexamen beter definieert en afbakent. Dit biedt leraren meer houvast om onderwijs en toetsing in de bovenbouw te ontwerpen.

De concreetheid van de eindtermen ligt tussen de huidige eindtermen en het Referentiekader Taal en Rekenen in. Ze bevatten een bondige doelzin, vergelijkbaar met een huidige eindterm. Ook bevatten ze een uitwerking die begint met: 'Het gaat hierbij om'. Tegelijkertijd zijn de eindtermen niet té gedetailleerd geformuleerd. Zo bieden ze nog steeds de ruimte voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen.

Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van wat binnen een vak 'moet' worden aangeboden, en van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen vakken.

1.3 Uitwerking van de syllabi

Onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) ontwikkelen syllabuscommissies syllabi voor vakken met een CE. Eindtermen die het centraal

examen toetst, specificeert men waar nodig nader. Net als de huidige examenprogramma's verschillen ook de huidige syllabi zeer in mate van gedetailleerdheid van specificaties. De (te ontwikkelen) geactualiseerde syllabi bouwen voort op de architectuur van de eindtermen. Qua omvang en mate van concreetheid zijn ze dus veel meer gelijk.

1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school

Geactualiseerde examenprogramma's en syllabi zijn een belangrijke voorwaarde, maar ze zijn geen garantie op goed onderwijs en valide toetsing. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat in de school en in de klas. Een goede vertaalslag van doelen naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is essentieel. De rol van leraren, schoolleiders en andere betrokkenen in de school is hierbij cruciaal. Didactiek, leermiddelen en toetsen zijn instrumenten in handen van leraren die deze met kennis van zaken toepassen in de praktijk. Een sterk curriculum krijgt verdieping door de pedagogische en didactische kwaliteiten van leraren. Zij kennen hun leerlingen, weten waar ze staan, wat zij nodig hebben om de leerdoelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Naast examenprogramma's en syllabi, hebben leraren en scholen daarbij ook adequate handreikingen voor onderwijs- en toetsprogramma's nodig. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling naar en uitwerking van het landelijk curriculum. Niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk staat een toelichting op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de conceptexamenprogramma's economie. "De toelichting volgt de onderdelen waaruit een conceptexamenprogramma bestaat: de karakteristiek, het raamwerk, de eindtermen, een verdeling van inhouden over schoolexamen (SE) en centraal examen (CE) voor vakken met een CE, en de begrippenlijst.

2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's

Voor economie zijn de belangrijkste uitdagingen beschreven in de [Startnotitie mens en maatschappij. Bovenbouw voortgezet onderwijs](#) (Bart, Bartelds, Koek & Oorschot, 2024).

Hieronder volgt een korte beschrijving van die uitdagingen.

2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen

- Voor meerdere vakken geldt dat de huidige examenprogramma's vanuit een eenzijdig perspectief zijn opgesteld, die perspectieven verschillen per vak (Bussemaker, 2023; OCW, 2024);
- Financiële geletterdheid wordt in de bovenbouw alleen behandeld in de examenprogramma's bedrijfseconomie, maar wordt wereldwijd gezien als een essentiële vaardigheid om te functioneren in een steeds complexere maatschappij en dus als een essentieel onderdeel van het onderwijs dat op die maatschappij voorbereidt (Amagir et al., 2018);
- De programma's voor actualisatie bieden de onderwerpen natuur, ecologie, de planetaire grenzen en duurzaamheid geen prominente plaats, terwijl de economie en de ecologie niet los van elkaar staan (Vet, 2018). De huidige programma's kunnen de thema's natuur, ecologie en planetaire grenzen weliswaar prima behandelen, maar het verdient aanbeveling om dit expliciet op te nemen.

Paragraaf 4.2 beschrijft in hoeverre de conceptexamenprogramma's deze uitdagingen adresseren.

2.1.2 Curriculaire uitdagingen

- Het vak economie heeft op het vmbo een andere insteek dan de examenprogramma's op havo en vwo. Hierdoor sluiten vmbo en havo gebrekkig op elkaar aan. Doordat het havo- en vwo-programma weinig van elkaar verschillen, ervaart men het havo-programma – waarvoor in

een jaar minder tijd beschikbaar is – als overladen (Grift & Schramm, 2018);

- De advieskring voedde de vakvernieuwingscommissie met een nadrukkelijke wens uit het onderwijsveld: om maatschappelijke vraagstukken en de economische werkelijkheid, zoals leerlingen die om zich heen ervaren, een duidelijke plek in het curriculum te geven;
- De examenprogramma's moeten aansluiten bij actuele ontwikkelingen in de maatschappij en wetenschap, om te zorgen voor een goed fundament vanuit verschillende economische benaderingen. Daarnaast maakt men keuzes over hoe en welke economische kennisinhouden en vaardigheden het voortgezet onderwijs behandelt, om overladenheid te voorkomen.

In paragraaf 4.2 komen deze uitdagingen terug en staat beschreven in hoeverre de conceptexamenprogramma's deze uitdagingen adresseren.

2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's

De conceptexamenprogramma's beginnen met een karakteristiek waarin de visie op en kenmerken van het vak beschreven staan. De karakteristiek vormt het fundament onder de inhouden, beschreven in eindtermen, geordend in (sub)domeinen. In dit hoofdstuk lees je de verantwoording van de gemaakte keuzes.

2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?

Wat is een karakteristiek?

De karakteristiek is een bondige tekst, waarin op hoofdlijnen staat waar het vak over gaat. Op basis van de karakteristiek maakte de vakvernieuwingscommissie inhoudelijke keuzes voor de eindtermen geordend in het raamwerk.

Hoe is een karakteristiek opgebouwd?

De karakteristiek bestaat uit:

- optioneel: de kenmerken van de mens en maatschappijvakken;
- de kenmerken van het schoolvak economie:
de vakvernieuwingscommissie beschrijft wat het vak kenmerkt. Ook beschrijft de commissie hoe de drie doeldomeinen (kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming) een plek krijgen binnen het vak;
- wat economie als schoolvak inhoudt:
de vakvernieuwingscommissie beschrijft de positie van het vak in de bovenbouw vo. Ook beschrijft de commissie hoe het vak voortbouwt op de onderbouw;
- het schoolvak economie in de schoolsoorten en leerwegen.

De vakvernieuwingscommissie heeft beschreven wat de belangrijkste overeenkomsten en verschillen van het vak zijn binnen de diverse schoolsoorten en leerwegen. Ook beschreef de commissie hoe het vak zich verhoudt tot eventuele verwante vakken.

Wat is een raamwerk?

Welke inhouden moeten een plek krijgen in de examenprogramma's van het schoolvak economie? En hoe worden die inhouden precies geordend? Om dat inzichtelijk te maken, ontwikkelde de vakvernieuwingscommissie per schoolsoort en leerweg een raamwerk. Dat geeft schematisch weer hoe de vakinhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) onderverdeeld worden in domeinen en subdomeinen, waaronder eventuele keuzedomeinen.

Waarom worden raamwerken gemaakt?

Het doel van het raamwerk is de inhouden binnen de examenprogramma's te structureren. De raamwerken zorgen voor consistentie in structuur: binnen het vak zelf, tussen schoolsoorten en tussen verwante vakken. Hierdoor ontstaat een gezamenlijke architectuur voor de examenprogramma's van alle vakken en schoolsoorten.

Hoe is een raamwerk opgebouwd?

Het raamwerk is een tabel met per schoolsoort en leerweg de inhouden die aan bod moeten komen, geordend naar domeinen en subdomeinen.

2.2.2 Historische ontwikkeling

Op het vmbo bestaat het algemeen vormende vak economie naast het beroepsgerichte programma economie en ondernemen. Binnen het vmbo is het huidige examenprogramma grotendeels geënt op de eerste mavo-versie die in 1998 zijn intrede deed. Het vak kent al jarenlang een geheel van vakinhoudelijke domeinen: consumeren, produceren, arbeid, de overheid, internationale ontwikkelingen en natuur en milieu.

Het vak economie op de havo en het vwo is gebaseerd op het werk van de Commissie Teulings (2001-2005). Deze commissie koos nadrukkelijk voor de maatschappelijke functie van het vak economie: "Voor veel leerlingen is het economieonderwijs in het voortgezet onderwijs eindonderwijs. Het vak dient dus allereerst om mensen een beter begrip bij te brengen van de maatschappij waarin zij leven en waarin economische mechanismen een grote rol spelen. Inzicht in die mechanismen is nodig om op niveau als burger te functioneren." Dit programma is in 2010 landelijk ingevoerd en voor het eerst in 2012 op de havo centraal geëxamineerd en in 2014 op het vwo.

2.2.3 Keuzes in inhoud en opbouw

De vernieuwde examenprogramma's economie kennen één gemeenschappelijke karakteristiek en architectuur voor alle schoolsoorten en leerwegen. Hierdoor bouwen leerlingen kennis op vanuit dezelfde inhoudelijke basis en een herkenbare ordening van het vak economie. Tegelijkertijd hield men rekening met de eigenheid van elke schoolsoort en de beschikbare ontwerpruimte. Dit is zichtbaar binnen de domeinen en de eindtermen van elk examenprogramma.

De karakteristiek is de basis van de conceptexamenprogramma's en geeft de uitgangspunten weer. Deze uitgangspunten zijn vervolgens doorgevoerd in het raamwerk en de eindtermen, zodat er een duidelijke structuur en opbouw te vinden is in het schoolvak economie. In de karakteristiek is het schoolvak economie als volgt omschreven:

"Het schoolvak economie rust leerlingen toe met economische inzichten, economische denk- en werkwijzen en kennis over de economische werkelijkheid. Dit stelt hen in staat de wereld om hen heen te begrijpen en helpt hen keuzes te maken als individu en als lid van de samenleving. Steeds staat het streven naar welvaart centraal, voor het individu en voor de samenleving als geheel. Dit examenprogramma vat welvaart breed op, als de kwaliteit van leven hier en nu, in relatie met de welvaart van latere generaties en van die van mensen elders in de wereld.

Leerlingen leren dat keuzes nodig zijn, omdat niet alles kan of wenselijk is. Gezien de budgettaire en planetaire grenzen en maatschappelijke gevolgen van keuzes. Ze leren welke afwegingen zij daarin kunnen maken en welke verschillende waarden, perspectieven en belangen daarbij een rol kunnen spelen."

Basis van het examenprogramma

In het gegeven raamwerk is hier invulling aan gegeven. De basis van het programma is te vinden in Domein A *Aard van het vak* en wordt toegepast binnen de overige domeinen. Hierin wordt de aard van het vak economie uiteengezet. Deze biedt inzicht in het werk- en onderzoeksgebied van economen en laat zien hoe mensen, bedrijven en overheden voortdurend keuzes moeten maken in een situatie van schaarste. Daarbij leren leerlingen welvaart te benaderen in termen van kwaliteit van leven nu in relatie tot de welvaart van latere generaties en van die van mensen elders in de wereld (CBS ,2026).

De economische denk- en werkwijzen zijn opgenomen in dit domein. Zij vormen het analytische fundament van het examenprogramma. Om economische verschijnselen en ontwikkelingen te begrijpen, is er naast deze denk- en

werkwijzen ook kennis nodig van de werking van bestaande instituties. Het interpreteren van economische data en cijfers vormt eveneens een belangrijk onderdeel van het vak en geeft, samen met de kennis van bestaande instituties, zicht op de economische werkelijkheid. De samenhang tussen economische denk- en werkwijzen, instituties en data geeft leerlingen conceptueel en empirisch inzicht in economische verschijnselen.

Daarnaast leren leerlingen economisch redeneren over uiteenlopende vraagstukken die zich binnen de economie voordoen. Bij dergelijke vraagstukken spelen verschillende perspectieven, waarden, belangen en machtsverhoudingen een belangrijke rol. Door inzicht te ontwikkelen in deze aspecten kunnen leerlingen zowel nu als in de toekomst beter beargumenteerde afwegingen maken bij economische vraagstukken die op hen afkomen.

Ordering op schaal

De commissie heeft verschillende mogelijkheden verkend om de economische inhoud te ordenen. Uiteindelijk kiest de commissie voor een indeling naar schaalniveau. Het programma start op het niveau van de keuzes van huishoudens, waarna het ingaat op het voorzien in goederen en diensten door huishoudens, gemeenschappen, markten en overheden. Dan volgt het niveau van de nationale economie en tenslotte het internationale niveau.

Dit zorgt ook voor een toenemende mate van complexiteit. Zo start het programma vanuit het perspectief van de individuele beslisser: deze kiest, gegeven de situatie waarin deze zich bevindt. In de loop van het programma komen er tal van zaken bij die de complexiteit van de keuze vergroten. Zoals de rol van tijd, risico en een variëteit aan belangen. De complexiteit neemt ook toe doordat de opbouw dicht bij de leerlingen, in hun beleveniswereld, start en opbouwt tot keuzes op internationaal niveau.

Zoals je in het raamwerk hieronder ziet, is bij de inrichting van de Domeinen B tot en met F gekozen voor twee subdomeinen, geïnspireerd door het onderscheid dat in de Engelse taal duidelijk wordt gemaakt tussen *economics* en *the economy*. Waarbij *economics* gaat over de economische inzichten voortkomend uit de economische wetenschap en *the economy* gaat over de economische werkelijkheid en op welke wijze deze is ingericht.

Concreet ziet de ordening op schaalniveau er zo uit als weergegeven in het kader hieronder.

Domeinen	Subdomeinen
A. Aard van het vak	1. Economische denk- en werkwijzen 2. Oriëntatie op studie en beroep
B. Kiezen	1. Economische inzichten 2. Economische werkelijkheid
C. Ruilen en interactie	1. Economische inzichten 2. Economische werkelijkheid
D. Productie en allocatie van goederen en diensten	1. Economische inzichten 2. Economische werkelijkheid
E. Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie	1. Economische inzichten 2. Economische werkelijkheid
F. Internationale economische betrekkingen	1. Economische inzichten 2. Economische werkelijkheid
G. Keuzedomein	

De commissie onderkent dat economische inzichten vaak relevant zijn op meerdere schaalniveaus en dat economische vraagstukken zich doorgaans niet beperken tot één schaalniveau. Tegelijkertijd vraagt curriculumontwikkeling om het aanbrengen van structuur en afbakening. De gekozen ordening biedt leerlingen een samenhangend kader om economische kennis en inzichten op te bouwen, zonder dat daarmee een verplichte onderwijsvolgorde wordt voorgeschreven. De commissie wil docenten nadrukkelijk aanmoedigen om in de praktijk verbanden te leggen tussen verschillende domeinen en subdomeinen. Hetgeen in keuzedomein G bij maatschappelijke vraagstukken ook vereist is.

Ordening binnen de domeinen

Economische inzichten zijn de conceptuele kern van ons programma en helpen de economie beter te begrijpen. Deze inzichten zijn afkomstig uit diverse stromingen uit de economische wetenschap. Elk domein bestaat uit deze inzichten en kennis van de economische werkelijkheid die wordt ontwikkeld door het bestuderen van instituties en economische gegevens passend bij het domein. Met deze inzichten, kennis, denk- en werkwijzen zullen leerlingen economisch redeneren met betrekking tot een specifiek, maar niet voorgeschreven vraagstuk. Daarbij houden leerlingen rekening met de verschillende perspectieven, waarden, belangen en machtsposities die binnen het vraagstuk een rol spelen.

In de uitvoeringspraktijk op school kunnen de doelen uit beide subdomeinen elkaar versterken en in combinatie aangeboden worden. Door dit onderscheid in het curriculum duidelijk te maken, borgt het examenprogramma dat beide onderdelen een eigen plek krijgen en men ze op een eigen, bijpassende wijze kan toetsen.

Keuzedomein

Naast de gemeenschappelijke kern voor alle leerlingen koos de commissie ervoor om in het examenprogramma een keuzedomein op te nemen. De vakvernieuwingscommissie kreeg vanuit de advieskring, leerlingen, docenten en lerarenopleiders diverse suggesties om zaken toe te voegen aan het curriculum die ook waardevol zijn. Om een overladenheid te voorkomen, maar wel gedeeltelijk aan deze wens te voldoen, is besloten om het keuzedomein in te voeren. Voor elke schoolsoort zijn twee keuzemogelijkheden, waarvan er één gekozen moet worden. Het bevoegd gezag kiest uiteindelijk één van de twee opties. Dit kan het bevoegd gezag door de leerling laten kiezen, of zelf per klas of school bepalen. Voor vmbo kunnen leerlingen kiezen voor maatschappelijke vraagstukken, die ze vanuit inzichten uit de verschillende domeinen benaderen, of voor bedrijfseconomie. Bij havo en vwo gaat het om maatschappelijke vraagstukken die leerlingen vanuit inzichten uit verschillende domeinen én vanuit systeemdenken benaderd worden, of om een verdieping van economische modellen. Hierover meer in de toelichting bij keuzedomein G hieronder.

Welvaart

De discussie over welvaart en de wijze waarop deze kan worden gemeten, is nog altijd in ontwikkeling. Deze discussie komt onder meer tot uiting in vele artikelen en in de podcastserie: *Welvaart, de Brede Podcast* (ESB, 2024). Binnen de vakvernieuwingscommissie zijn er veel gesprekken gevoerd over de invulling van welvaart in de examenprogramma's. Vanuit de advieskring is aangedragen om de capaciteitenbenadering van Amartya Sen (Sen, 1999) te gebruiken als theoretisch kader. Economen die deze benadering omarmen, worstelen op dit moment nog met de operationalisering ervan bij het vertalen naar welvaartsindicatoren (Bavel van et al., 2022 in ESB).

Het capaciteitenmodel van Sen, en de daarbij behorende theoretische discussie, worden door de vakvernieuwingscommissie als te complex beschouwd voor het voortgezet onderwijs. Wel is er aandacht voor verschillende benaderingen van welvaart en aan de wijze waarop welvaart wordt gemeten. Daarom is besloten in de karakteristiek en door het examenprogramma heen aan te sluiten bij de benadering van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Waarin de kwaliteit van leven hier en nu, later en elders centraal staat. Het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport (Stiglitz et al., 2009) heeft belangrijke invloed gehad op deze benadering. Dit lost echter nog niet de discussie omtrent de meetbaarheid van welvaart op.

Binnen Domein E *Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie* is welvaart gespecificeerd door het beschrijven van de welvaart met verschillende

indicatoren en het meten met verschillende instrumenten. Waaronder de Human Development Index, de Brede Welvaartsindicator (havo/vwo) en de Monitor Brede Welvaart. Daarbij dienen de leerlingen de merites en beperkingen van deze instrumenten te leren. Hierdoor blijven andere benaderingen van en indicatoren voor welvaart mogelijk, terwijl het examenprogramma tegelijkertijd een duidelijke kern vastlegt die iedere leerling naar verwachting beheerst. Ook door de voordelen en beperkingen te onderzoeken van deze verschillende instrumenten leert de leerling dat het meetbaar maken van welvaart uitdagend is voor economen. De meting van welvaart vereist immers normatieve afwegingen over welke dimensies van welvaart men meeneemt en hoe men deze waardeert.

'Welvaart kan niet zonder normatief-ethische oordelen. Het is verstandig die expliciet te maken' (Jacobs, 2025). In de conceptexamenprogramma's worden dergelijke oordelen niet voorgeschreven, maar worden leerlingen zich ervan bewust dat verschillende welvaartsinstrumenten berusten op uiteenlopende keuzes en waarderingen.

Natuur, ecologie en planetaire grenzen

Vanuit de startnotitie en vanuit de advieskring kreeg de vakvernieuwingscommissie een duidelijk opdracht mee om natuur, ecologie en planetaire grenzen te verankeren in de examenprogramma's. De vakvernieuwingscommissie heeft hiervoor geen afzonderlijke eindterm opgenomen, maar heeft gekozen om deze thematiek te verweven door het hele programma heen. Dit vind je in de karakteristiek: daar staat dat je bij welvaart ook naar die van toekomstige generaties kijkt. In Domein A *Aard van het vak* zijn de planetaire grenzen opgenomen om aan te geven dat niet alles kan, of wenselijk is. Daarnaast redeneren leerlingen in Domein A bij economische denkwijzen hoe natuur, als productiefactor en op zichzelf, invloed heeft op welvaart. Hiermee erkent het programma dat de omvang én de kwaliteit van natuur, op zichzelf, direct invloed heeft op onze welvaart en op die van toekomstige generaties. Dit domein werkt door in de overige domeinen en in de rest van het programma.

In Domein B *Kiezen* gaat het onder andere over de gevolgen van consumptie op de natuur. In Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten* wordt aandacht besteed aan de natuur door middel van externe effecten. Dat wil zeggen: gevolgen van consumptie en productie die de markt niet meeneemt in de prijsvorming, maar voor de maatschappij wel relevant zijn.

In Domein E *Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie* neemt het programma de natuur op binnen diverse instrumenten die de welvaart meten. Ook bij maatschappelijke ontwikkelingen zou klimaatverandering een plek kunnen krijgen. Duurzaamheid en de natuur spelen bij verschillende

vraagstukken een belangrijke rol. Er staan ook diverse suggestie bij de illustraties door heel het programma heen, waarin wordt verwezen naar de natuur. Natuur wordt daarmee geen aparte eindterm binnen het vak economie, maar een integraal onderdeel van economisch denken.

Toelichting per domein

Toelichting Domein A Aard van het vak

Domein A vormt de basis van het programma, en wordt verweven in de overige domeinen. Het gaat hier om de aard van het vak, denk- en werkwijzen, de functie en werking van instituties, het interpreteren van cijfers en het redeneren over economische vraagstukken.

Differentiatie is zichtbaar in het aantal en de diepgang van de denk- en werkwijzen die het eindprogramma toepast. Ook in het aantal vraagstukken en de diepgang daarvan verschilt het programma: op de havo en vwo komen meer beleidsvraagstukken voor, met meer belangen en waarden die men meeneemt, dan op vmbo. Binnen de verschillende leerwegen van het vmbo is daarin ook differentiatie aangebracht. Ook in het gebruik van de denk- en werkwijzen en in het gebruikmaken van kennis over instituties en cijfers zitten verschillen.

Toelichting Domein B Kiezen

Economische inzichten

Dit domein vormt de inhoudelijke kern van het vmbo-bb- en -kb-programma. De ontwerpruimte van deze leerwegen is kleiner dan in de andere leerwegen en schoolsoorten. Toch is er gekozen om in dit domein op de inhoud nauwelijks te differentiëren. Hierdoor is dit een relatief groot domein voor deze leerwegen. Dit domein staat dicht bij de belevingswereld van alle leerlingen en gaat over kiezen.

In dit domein staat de vraag centraal: waarom maken huishoudens keuzes. Leerlingen ontdekken hoe huishoudens alternatieven afwegen en besluiten nemen over de inzet van tijd, geld en andere middelen om in hun behoeften te voorzien. De complexiteit van keuzes wordt vervolgens stapsgewijs opgevoerd. Het domein begint met relatief eenvoudige keuzes, waarbij baten en kosten direct zichtbaar zijn, en waarbij risico en onzekerheid geen rol spelen. Daarna worden achtereenvolgens tijd, risico en onzekerheid geïntroduceerd. Er komen verschillende economische benaderingen naar voren die inzicht geven in keuzeprocessen van huishoudens. Naast de traditionele analyse van kosten en baten besteedt het programma aandacht aan gedragseconomische inzichten over beperkte rationaliteit en aan de invloed van instituties, normen en waarden

op het handelen van mensen. Deze brede blik op keuzes maken sluit aan bij de belevingswereld van leerlingen.

Economische werkelijkheid

In het tweede subdomein passen leerlingen deze inzichten toe op financiële keuzes van jongvolwassenen en reflecteren zij daarop. Met als doel hun financiële redzaamheid te versterken. Daarnaast verwerven zij kennis over consumptiekeuzes en de gevolgen daarvan via cijfers, data en kennis over relevante instituties.

Met de kennis en inzichten uit dit domein, en de denk- en werkwijzen uit domein A, redeneert de leerling vervolgens over een vraagstuk over een consumptiekeuze van een jongvolwassene. De wijze van redeneren en wat daarvoor nodig is, staat in de programma's omschreven. Zo gaat het in dit vraagstuk in ieder geval over waarden en belangen zoals: betaalbaarheid, kwaliteit, duurzaamheid en rechtvaardigheid. De docent heeft zelf de keuzevrijheid om een geschikt vraagstuk te kiezen die past bij diens leerlingen of de actualiteit.

Toelichting Domein C Ruilen en interactie

Economische inzichten

Huishoudens, bedrijven en landen zijn van elkaar afhankelijk in het voorzien in behoeften. Het is niet efficiënt om alles zelf te doen. Alle leerlingen leren hoe ruil wederzijds voordeel oplevert en kan bijdragen aan welvaart. Hierbij is aandacht voor specialisatie, arbeidsdeling, de rol van geld, vertrouwen en instituties.

Vmbo-gl/tl-leerlingen krijgen daarnaast inzicht in het gevangenendilemma en mogelijke manieren om dit dilemma te doorbreken. Dit biedt een waardevol economisch inzicht, passend bij de doelgroep. De uitwerking is een eenmalig simultaan spel met twee spelers, dat wordt verduidelijkt aan de hand van herkenbare situaties uit de leefwereld van leerlingen. Bij havo en vwo worden meer speltheoretische interacties aangeboden en verder verdiept. Daarnaast krijgen leerlingen inzicht in uitdagingen die voortkomen uit asymmetrische informatie.

Economische werkelijkheid

Met de kennis en inzichten uit dit domein, en de denk- en werkwijzen uit Domein A *Aard van het vak*, leren alle leerlingen redeneren over een vraagstuk ten aanzien van arbeidsdeling. Hierbij spelen waarden en belangen met betrekking tot gelijkheid, autonomie en tradities een rol. Voor vmbo-gt komt er ook een vraagstuk ten aanzien van een gevangenendilemma en bij en voor havo en vwo een vraagstuk met betrekking tot een suboptimaal Nash-evenwicht en asymmetrische informatie. Deze vraagstukken kunnen zich op verschillende schaalniveaus afspelen. Het vraagstuk en de complexiteit wordt op de doelgroep afgestemd.

Toelichting Domein D Productie en allocatie van goederen en diensten

Economische inzichten

In dit domein maken alle leerlingen kennis met verschillende waarop huishoudens, gemeenschappen, markten en de overheid goederen en diensten produceren en verdelen om in diens behoeften te voorzien. De meeste ontwerpruimte gaat uit naar de markt als productie- en allocatiemechanisme. Het programma combineert deze inzichten met inzichten over de werking van andere voorzieningssystemen. Om een realistisch beeld van de economische werkelijkheid te schetsen. Daarbij besteedt het programma ook aandacht aan de randvoorwaarden die productie via verschillende systemen mogelijk maken.

Op havo en vwo is het analyseren van marktwerking een belangrijk onderdeel van dit domein. Daarbij staat centraal hoe het gedrag van vragers en aanbieders via het prijsmechanisme leidt tot markttuitkomsten. Met behulp van het vraag- en aanbodmodel onderzoeken leerlingen hoe marktevenwichten tot stand komen en hoe veranderingen in vraag en aanbod deze beïnvloeden. Vervolgens is aandacht voor situaties waarin markten niet tot maatschappelijk gewenste uitkomsten leiden. Daarbij komen verschillende manieren van marktfalen aan bod, waaronder marktmacht, asymmetrische informatie en externe effecten. Tot slot onderzoekt het programma hoe marktfalen wordt beperkt. Daarbij is aandacht voor oplossingen vanuit de overheid, en op vwo ook voor oplossingen vanuit marktpartijen.

Economische werkelijkheid

In dit subdomein krijgen leerlingen kennis over de arbeidsmarkt en hoe wonen in Nederland is georganiseerd. Daarbij is aandacht voor ontwikkelingen in vraag en aanbod, prijs- en loonvorming en de invloed van instituties en regelgeving. De vraagstukken die hier spelen zijn vaak redelijk analytisch, waardoor is besloten deze niet aan te bieden op vmbo-bb/kb, mede op basis van het advies

van de advieskring. Als docent kan je aan de economische inzichten wel een vraagstuk koppelen, maar het behoort niet tot het verplichte programma. Vmbo-gt, havo en vwo behandelen een vraagstuk ten aanzien van de arbeidsmarkt. Ook hier worden kennis en inzichten uit dit domein, evenals denk- en werkwijzen uit Domein A, gebruikt om te redeneren over een vraagstuk. Bij dit vraagstuk spelen verschillende waarden en belangen als zekerheid, flexibiliteit en rechtvaardigheid een rol evenals machtsposities van werkgevers, werknemers en de overheid.

Havo en vwo behandelen daarnaast nog een vraagstuk met betrekking tot het samenspel tussen huishoudens, gemeenschappen, markt en overheid. Ook in dit vraagstuk staan diverse waarden, belangen en machtsposities die een rol spelen. Dit vraagstuk vraagt specifiek om een beschrijving van hoe de verschillende systemen en het samenspel daartussen kunnen bijdragen aan een oplossingsrichting van het vraagstuk.

Toelichting Domein E Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie

Economische inzichten

In dit domein verwerven alle leerlingen inzicht in de inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie. Daarbij besteden zij aandacht aan het meten van welvaart en de complexiteit die daarmee samenhangt, zoals eerder in deze paragraaf is beschreven. Ook komen het bruto binnenlands product (bbp) en de verdeling en herverdeling van inkomen en vermogen aan bod. Daarnaast ontwikkelen leerlingen kennis van belangrijke structuurkenmerken van de economie en van de rol en waarde van geld. Voor havo en vwo wordt dit verdiept met aandacht voor economische groei op de korte en lange termijn, en voor de rol van overheidsbeleid bij economische ontwikkeling en stabiliteit.

Macro-economische modellen vwo

Bij het vwo geeft het programma hier onder andere invulling aan door de productie en de outputgap grafisch te analyseren met behulp van het geaggregeerde-vraag-en-aanbodmodel (GA-GV-model), en door het analyseren van het verband tussen bestedingen, productie en inkomen met het Keynesiaanse kruis.

De commissie sluit hierbij aan bij het werk van de commissie-Teulings, die het GA-GV-model beschouwt als een model dat complexe economische systemen terugbrengt tot een overzichtelijke visuele basis. De structuur van het model sluit bovendien aan bij de voor leerlingen vertrouwde vraag- en aanbodcurves uit de micro-economie. Hoewel ook dit model risico's op misconcepten kent en voortdurende aandacht voor een correcte toepassing noodzakelijk blijft, biedt de grafische analyse herkenbaarheid en toegankelijkheid voor leerlingen. Een element dat in het GA-GV-model ontbreekt, is de multiplierwerking. Om dit

gemis te ondervangen, wil de commissie het Keynesiaanse kruis behouden, dat door de commissie-Jacobs opnieuw onder de aandacht is gebracht (Jacobs, 2019).

Het IS-MB-GA-model is in dit domein niet verplichte stof. De vakvernieuwingscommissie erkent de waarde van het IS-MB-GA-model, maar acht het GA-GV-model passender binnen de kern van het examenprogramma. Het IS-MB-GA-model komt in keuzedomein G2 *Modellen* beter tot zijn recht. Binnen Domein G2 *Modellen* is voldoende ruimte voor inhoudelijke verdieping. Zowel vraag- als aanbodschokken, als de invloed van het buitenland, kunnen worden geanalyseerd. Daar is ook de mogelijkheid om een inflatiedoelstelling van de centrale bank expliciet op te nemen. Docenten en leerlingen krijgen daarmee de mogelijkheid zich grondig en volledig te verdiepen in het IS-MB-GA-model, wat een waardevolle blik onder de motorkap van de macro-economie biedt.

Economische werkelijkheid

In dit subdomein krijgen de leerlingen kennis over de Nederlandse economie aan de hand van instituties en data. Men kijkt in dit domein onder andere naar inkomens- en vermogensongelijkheid, sociale zekerheid, overheidsfinanciën en structuurkenmerken van de Nederlandse economie. Het vraagstuk voor alle schoolsoorten is een verdelingsvraagstuk. Vwo redeneert daarnaast over een beleidsvraagstuk over de economische ontwikkeling in Nederland.

Toelichting Domein F Internationale economische betrekkingen

Economische inzichten

In dit domein staat de verwevenheid van nationale economieën binnen de wereldeconomie centraal. Alle leerlingen onderzoeken waardoor economische ontwikkeling tussen landen verschilt en welke rol factoren als instituties, onderwijs, grondstoffen, beleid en internationale samenwerking daarbij spelen. Hier krijgen de inzichten een plek uit *Why Nations Fail* (Acemoglu & Robinson, 2012). Daarnaast leren zij waarom landen handelen, hoe specialisatie en arbeidsdeling bijdragen aan welvaart, en welke kansen en spanningen globalisering met zich meebrengt. Bij vmbo ligt de nadruk op het herkennen en beschrijven van economische ontwikkeling, handel en samenwerking. Terwijl havo en vwo deze processen analyseren aan de hand van economische theorieën, comparatieve voordelen, machtsverhoudingen, wisselkoersen en betalingsbalansen.

Economische werkelijkheid

Dit subdomein gaat over hoe Nederland door internationale handel en samenwerking verbonden is met andere landen. Vervolgens redeneert de leerling over een vraagstuk ten aanzien van internationale handel en samenwerking. Waarbij waarden en belangen als soevereiniteit, mensenrechten en milieubescherming een rol spelen.

Toelichting Domein G Keuzedomein

Tot slot bevatten de examenprogramma's een keuzedomein. Dit keuzedomein omvat 10% van de ontwerptijd en wordt afgesloten met een schoolexamen. Voor iedere leerweg en schoolsoort zijn twee keuzeopties ontwikkeld, waaruit het bevoegd gezag er één selecteert. In het vmbo kun je kiezen tussen de domeinen *Maatschappelijke vraagstukken* en *Bedrijfseconomie*. Bij havo en vwo bestaat de keuze uit de domeinen *Maatschappelijke vraagstukken* en *Economische modellen*.

Maatschappelijke vraagstukken

De leerling onderzoekt een maatschappelijk vraagstuk vanuit verschillende actoren, structuren, perspectieven, waarden en belangen. De leerling gebruikt hierbij zowel de denk- en werkwijzen uit Domein A als de inzichten uit de economische wetenschap uit de Domeinen B t/m F. De leerling krijgt zo op een systematische manier inzicht in de complexiteit van maatschappelijke vraagstukken. Havo en vwo gebruiken systeemdenken om het complexe karakter van het vraagstuk te vatten.

Bedrijfseconomie (vmbo)

De leerling verdiept zich in ondernemende vaardigheden en belangrijke inzichten uit de bedrijfseconomie. De leerling leert hoe ondernemingen worden gestart, hoe zij klanten bereiken, en welke kansen, risico's en financiële afwegingen daarbij horen: zowel voor de onderneming als de privépersoon. Daarnaast doet de leerling op vmbo-gl/tl praktijkervaring op met ondernemend handelen door kansen te signaleren, samen te werken aan een initiatief en te reflecteren op de resultaten daarvan. Voor vmbo-bb/kb is minder ontwerpruimte. Deze praktijkervaringen worden opgedaan in het praktijkvak economie en ondernemen, aangezien dit praktischelement daar niet in is opgenomen.

Modellen (havo/vwo)

De leerling verdiept zich in één micro- en één macro-economisch model dat nog niet in de Domeinen A t/m F van conceptexamenprogramma's een plek hebben. Modellen laten niet de volledige werkelijkheid zien, maar selecteren de factoren die voor een bepaalde vraag relevant zijn. Het moet al duidelijk zijn voor

leerlingen dat modellen en werkelijkheid van elkaar verschillen, en dat dit intentioneel is. Modellen zijn dus niet fout omdat ze simplificeren, maar juist bruikbaar omdat ze simplificeren. Ze helpen om relaties en mechanismen binnen die complexere en vereenvoudigde werkelijkheid te begrijpen. In dit domein verdiept de leerling dit inzicht. Het gaat daarbij om kennis van het model met betrekking tot assumpties en variabelen, het toepassen van het model, de reflectie op het model, het begrip van het model en de uitkomsten en zeggingskracht ervan (Friebel-Pichotta, 2022).

2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

In de kerndoelen mens en maatschappij maakt de leerling kennis met economische inhoud en het onderzoeken van vraagstukken vanuit verschillende perspectieven. De kerndoelen geven een basaal begrip van economische keuzes en de werking van het economisch systeem. De examenprogramma's bouwen hierop voort en bieden leerlingen inzicht in de wisselwerking tussen deze keuzes en het economische systeem. Daarnaast worden er in de bovenbouw specifieke economische denk- en werkwijzen, inzichten, kennis en verdieping aangeboden. Net als in de kerndoelen onderzoeken leerlingen de economische werkelijkheid en de vraagstukken die daarin spelen, daarbij maken zij in sterkere mate gebruik van data en kennis van instituties.

Financiële educatie heeft een prominente plek bij economische keuzes in de kerndoelen en de examenprogramma's. Omdat uit onderzoek blijkt dat financiële educatie niet effectief is als het beperkt blijft tot eenmalige gastlessen of losse projecten, maar wel als scholen die structureel en duurzaam inbedden in het curriculum (Amagir, 2018).

2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid

Op basis van de [Ontwerpruimte | Actualisatie examenprogramma's | SLO](#) is per schoolsoort en leerweg gekeken naar de ontwerpruimte die beschikbaar is. Deze ruimte is bij het schoolvak economie veel geringer voor bb/kb dan de overige leerwegen en schoolsoorten. Deze twee leerwegen hebben dan ook minder inhoud en eindtermen. Dit is terug te zien in de set met concepteindtermen en in de toelichting bij differentiatie. De kern bij deze twee leerwegen wordt vooral gevormd door de Domein B *Kiezen*, waar het gaat over waarom huishoudens bepaalde keuzes maken. De overige domeinen blijven dicht bij de belevingswereld van de leerlingen, maar zullen die wereld ook verruimen. Dit gebeurt door het bieden van kennis over de manieren waarop huishoudens, gemeenschappen, markten en de overheid goederen en diensten produceren en verdelen, over de inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie, en over de verwevenheid van Nederland met andere landen. Deze programma's

behandelen geen zaken zoals vraag- en aanbodmodellen, asymmetrische informatie en beleidsvraagstukken, structuur- en conjunctuurbeleid, speltheorie en comparatieve kosten.

De ontwerpruimte voor vmbo-gt/tl-leerlingen biedt gelegenheid om dieper in te gaan op interacties met behulp van het gevangenendilemma, zoals aangegeven bij de toelichting op Domein C *Ruilen en interactie*. Daarnaast wordt de extra ontwerpruimte gebruikt voor meer inzichten met betrekking tot marktgedrag, marktevenwicht en marktfalen. Zonder dat hiervoor complexe economische modellen nodig zijn. Daarnaast is er ruimte voor meer analytische vaardigheden en een vraagstuk met betrekking tot de arbeidsmarkt.

Havo beschikt over meer ontwerpruimte dan vmbo-gt/tl. Deze ruimte wordt benut door in Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten* een meer modelmatige en abstractere analyse te maken. Daarnaast zie je in elk domein extra inhoud toegevoegd, zoals speltheorie, asymmetrische informatie, structuur en conjunctuurbeleid.

Vwo heeft een jaar extra, waardoor deze leerlingen extra tijd hebben om complexere en abstractere analyses uit te voeren, zoals het toepassen van een macro economisch model. Deze verdieping, die extra tijd vergt, zijn voornamelijk zichtbaar binnen de eindtermen. Maar ook is er een aantal extra eindtermen opgenomen, zoals hoe marktpartijen marktfalen kunnen beïnvloeden en beleidsvraagstuk ten aanzien van economische ontwikkeling.

Het keuzedomein bevat 10% van de totale ontwerptijd. Voor elke leerweg en schoolsoort zijn er twee opties waarvan er één gekozen wordt. Het aantal keuzeopties is bewust beperkt om richting te geven en de uitvoering ervan te stimuleren. Dit geeft ook voldoende vrijheid voor bijvoorbeeld een regionale benadering of een vakoverstijgende aanpak.

2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen

Het funderend onderwijs heeft een belangrijke functie in het toerusten van leerlingen voor de huidige en toekomstige samenleving. Het beoogt alle leerlingen – ongeacht hun potentie, interesse, ambitie of achtergrond – gelijke kansen te bieden om kennis, vaardigheden en houdingen te ontwikkelen en hun doelen te bereiken. Dit komt tot uitdrukking in drie doeldomeinen waarop het funderend onderwijs, dus ook in de bovenbouw van het vo gericht is: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.

- Kwalificatie: leerlingen realiseren hun potentieel en kwalificeren zich voor vervolgstudie en beroep;
- Socialisatie: leerlingen zijn bekend met culturen en verbinden zich daarmee;
- Persoonsvorming: leerlingen doen ervaringen op die hen laten nadenken over zichzelf als persoon in de wereld.

Deze drie doeldomeinen worden in het onderwijs in onderlinge samenhang gerealiseerd. Het gaat hier om drie werkdefinities van doeldomeinen en nadrukkelijk niet om onderwijskundige definities.

De ordening van de verschillende inhoudelijke domeinen in het programma biedt een structuur waarin verschillende belangrijke aspecten van de werkopdracht van OCW aan SLO een duidelijke plek krijgen. Eén van de opdrachten is om, naast aandacht aan kwalificatie, ook aandacht te besteden aan socialisatie en persoonsvorming (OCW, 2021).

Het kwalificerende karakter van het programma zit in alle eindtermen. Daarbij krijgt de leerling kennis over inzichten uit de economische wetenschap: van instituties en de werking van de economie als systeem. Een systeem dat het economisch gedrag kan structureren en beïnvloeden, zoals wetten en regels, en organisaties als rechtbanken of een centrale bank.

Het economisch gedrag wordt daarnaast beïnvloed door verschillen in waarden, normen, belangen en verschillen qua bezit, opleiding, netwerken en invloed. Het benaderen van een economisch vraagstuk vanuit verschillende perspectieven draagt bij aan socialisatiedoelstellingen. De leerlingen analyseren vraagstukken en wegen voor- en nadelen van verschillende oplossingsrichtingen af. De economie kent tal van vraagstukken die mensen direct raken of waarover maatschappelijke en politieke keuzes worden gemaakt. Door deze vraagstukken vanuit economisch perspectief te analyseren en daarop te reflecteren, ontwikkelen leerlingen inzicht in de afwegingen die aan dergelijke keuzes ten grondslag liggen. Daarmee draagt het schoolvak economie bij aan de persoonsvorming van leerlingen.

2.2.7 Samenhang tussen vakken

De mens en maatschappijvakken bestuderen mensen in hun onderlinge relaties en in relatie tot hun leefomgeving. Centraal staan manieren waarop mensen (samen)leven, de samenleving vormgeven en betekenis geven aan de wereld. Samenlevingen zijn binnen deze vakken: dynamische sociale systemen die voortdurend in beweging zijn en reageren op veranderingen in hun omgeving.

Binnen de mens en maatschappijvakken vormen verwondering en fascinatie belangrijke uitgangspunten: zij wekken de nieuwsgierigheid en nodigen uit tot verder denken en onderzoeken. Leerlingen leren vragen te stellen, verschijnselen te analyseren, perspectieven te onderscheiden en verbanden te leggen tussen individueel handelen en bredere sociale, politieke, economische en ecologische ontwikkelingen.

Wat de mens en maatschappijvakken met elkaar verbindt, is hun gedeelde focus op het ontwikkelen van inzicht in sociale processen en het oefenen met verschillende benaderingswijzen. Door kennis te maken met uiteenlopende manieren van denken en onderzoeken, leren leerlingen: de complexiteit van samenlevingen te doorgronden, zich te verhouden tot onzekerheid en uiteenlopende interpretaties, en onderbouwde oordelen te vormen. Deze benaderingen worden binnen maatschappelijke vraagstukken geoefend en verdiept.

In de bovenbouw van het vwo omvat het vakkencluster aardrijkskunde, bedrijfseconomie, economie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer en maatschappijstudies. Elk vak kent een eigen perspectief op maatschappelijke vraagstukken en brengt daarbij eigen vraagstellingen, concepten en benaderingswijzen mee. Deze variatie stelt leerlingen in staat om verschijnselen vanuit verschillende perspectieven te verkennen. Zo dragen de mens en maatschappijvakken bij aan de vorming van leerlingen tot reflectieve deelnemers aan de samenleving en ondersteunen zij de leerlingen bij het ontwikkelen van een duurzame, verantwoordelijke en respectvolle omgang met anderen, met andere culturen en met de aarde als gezamenlijke leefomgeving.

Daarnaast hebben de leerlingen taalvaardigheid en wiskundige vaardigheden nodig. Wiskunde ondersteunt het modelmatig denken, werken met en analyseren van data, al dan niet met gebruik van ICT. Daarnaast biedt economie toepassingen voor het vak wiskunde. Door deze wisselwerking versterken deze vakken elkaar en voorkom je overlappendheid.

Institutionele economie laat zien dat samenwerken positief is voor de maatschappij en bevordert wordt door de inrichting van onze maatschappij. Dit raakt daarmee aan maatschappijleer en burgerschap. Vanzelfsprekend is het vak verbonden met het praktijkvak economie en ondernemen en bedrijfseconomie. Het studieobject is echter anders. Deze vakken kennen een praktische insteek. Zij bestuderen, of ervaren, de bedrijfseconomische besluitvorming. Waarbij de leerling in de rol van beslisser kruipt als privépersoon, of namens een organisatie, om oplossingen voor specifieke vraagstukken te ontwikkelen.

2.3 Toelichting op concepteindtermen

Wat zijn eindtermen?

Een eindterm is een wettelijk doel, daarin staat welke kennis, vaardigheden en/of houdingen leerlingen aan het einde van het voortgezet onderwijs minimaal moeten hebben.

Bij de eindtermen worden verschillende typen doelen uitgewerkt:

- beheersingsdoelen – deze beschrijven de leeropbrengsten: minimale streefwaarden met betrekking tot kennis, vaardigheden en houdingen;
- ervaringsdoelen – deze beschrijven welke inspanning van een leerling wordt verwacht met het oog op ervaringen of expressieve reacties.

In de praktijk is er vaak sprake van een hybride uitwerking van eindtermen: één eindterm bevat een beschrijving van leeropbrengsten én ervaringen.

Hoe zijn eindtermen opgebouwd?

De eindtermen zijn concreter dan in de vorige examenprogramma's. De eindtermen kennen een vaste opbouw:

- doelzin – deze omvat het hele doel en begint altijd met 'De leerling'. De doelzin beschrijft de leerinhoud, denkactiviteiten en/of waarneembaar gedrag;
- uitwerking – hierin worden de leerinhouden en/of de context verder uitgewerkt. Ook de omstandigheden waarin en de middelen waarmee het leren plaatsvindt, kunnen hier een plek krijgen. De uitwerking start altijd met de zin 'Het gaat hierbij om'.

Doelzin en uitwerking vormen samen een logisch, consistent en afgebakend geheel. Naast de doelzin en de uitwerking zijn onderbouwingen uitgewerkt bij elke eindterm. Deze starten met 'Te denken valt aan'. Omdat alleen de doelzin en de uitwerking een wettelijke status krijgen, moeten de formuleringen daarvan ook zonder de 'Te denken valt aan' te begrijpen zijn.

2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen

Het vertrekpunt met betrekking tot differentiatie in de examenprogramma's is omschreven in de karakteristiek. De examenprogramma's bieden leerlingen op alle schoolsoorten en leerwegen economische inzichten en denk- en werkwijzen aan waarmee zij leren nadenken over individuele en maatschappelijke vraagstukken. Iedere leerling maakt immers, nu en later, deel uit van meerdere huishoudens in de maatschappij.

In de schoolsoorten zijn de benodigde cognitieve en wiskundige vaardigheden en de complexiteit van de vraagstukken onderscheidend. Zo bevatten havo en vwo expliciet de denkwijzen: correlatie, causaliteit, marginale grootheden, evenwicht en verandering in modellen. Terwijl deze geen plek hebben in de vmbo-programma's. Bij de werkwijzen is een toenemende complexiteit door het toevoegen van grafische en algebraïsche vaardigheden, modellen en modelreflectie. Daarnaast geeft de selectie van modellen, de keuze aan beleidsinstrumenten en de inzet van verschillende instituties, differentiatie door het gehele programma vorm. Niet alle differentiatie is in de eindtermen zichtbaar. Daarnaast geven scholen differentiatie ook vorm in de onderwijspraktijk.

Vmbo-bb/kb/gltl

In de basisberoepsgerichte (bb) en kaderberoepsgerichte leerweg (kb) ligt de nadruk van het vak economie op praktische economische vaardigheden. En op inzichten die leerlingen direct kunnen herkennen en toepassen in hun dagelijks leven hier, nu elders en later. Dit zie je terug in de verschillende domeinen, zoals in de toelichting per domein in paragraaf 2.2.3 staat.

In Domein A *Aard van het vak* gaat het bijvoorbeeld bij bb-leerlingen om het gebruik van economische cijfers, terwijl er bij kb-leerlingen ook cijfers worden geanalyseerd. Het toepassen van modellen staat niet in het programma, maar kan door docenten wel didactisch worden ingezet. De denk- en werkwijzen zijn passend omschreven voor deze schoolsoorten, waar wel gewerkt wordt met rekenvaardigheden en relatieve grootheden zoals procenten.

In Domein B *Kiezen*, wat de kern van het programma is voor deze schoolsoorten, is gekozen om op de inhouden niet of nauwelijks te differentiëren. Dit is een relatief groot domein voor deze leerwegen. Financiële educatie met als doel de zelfredzaamheid van de leerlingen te vergroten, is een belangrijk onderdeel. De differentiatie binnen de Domeinen C, D, E en F, zit hem in het aantal inhouden, en de hoeveelheid en diepgang van de analyses die toegepast worden, zoals staat in paragraaf 2.2.3. Daarnaast worden vraagstukken en de mogelijke oplossingsrichtingen in het gehele programma voorgestructureerd aangeboden. De inhouden zijn algemeen vormend en gericht op de uitstroom richting mbo-niveau 2 en 3.

In de gemengde (gl) en theoretische leerweg (tl) is meer ontwerpruimte en komen meer inhouden en vraagstukken aan bod. Daarnaast is ook ruimte voor meer diepgang bij bepaalde inhouden. Zo wordt in Domein C *Ruilen en interactie* het gevangenendilemma met mogelijke oplossingen aangeboden. In Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten* is aandacht voor marktwerking en marktfalen. Docenten kunnen dit didactisch modelmatig uitleggen, maar het programma legt dit niet op. Er is ook ruimte voor een

vraagstuk met betrekking tot de arbeidsmarkt, die niet zit in de vmbo-bb/kb-programma's. De vraagstukken worden minder voorgestructureerd aangeboden dan bij vmbo-bb/kb. De inhouden en het abstractieniveau zijn gericht op mbo-niveau 4 en een mogelijke doorstroom naar havo.

Havo

Havo behandelt meer inhouden en vaardigheden dan vmbo. Zo wordt speltheorie aangeboden, en de werking van de valutamarkt en conjunctuur- en structuurbeleid. Daarnaast richt de leerling zich op het gebruik van modellen met algebraïsche en grafische vaardigheden. De algebraïsche vaardigheden gebruikt men in beperkte mate en met een toepassingsgerichte insteek. In de praktijk neemt Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten* daardoor een grotere ruimte in het programma in. In dit domein worden marktwerking, marktfalen en marktingrijpen modelmatig aangeboden. Deze modellen helpen om mechanismen en relaties uit de complexe werkelijkheid beter te begrijpen. Voor het redeneren over vraagstukken gebruiken leerlingen deze inzichten en denk- en werkwijzen. Deze zullen daardoor ook in complexiteit toenemen. Het laatste onderscheid op de havo zijn de beleidsvraagstukken.

Vwo

Op vwo leren leerlingen naast de vaardigheden en inhouden die op havo worden aangeboden, complexe economische inzichten herkennen en toepassen. Daarbij worden modellen met meer abstractie en complexiteit ingezet. Algebraïsche vaardigheden worden gevraagd voor meer theoretische diepgang. Dit is onder andere waarneembaar in de surplusanalyse in Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten* en het GA-GV-model en het Keynesiaans kruis in Domein E *Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie*. Daarnaast is er een extra vraagstuk over de economische structuur. Op deze wijze worden leerlingen voorbereid op universitaire vervolgopleidingen.

2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen

Het examenprogramma bestaat vooral uit beheersingsdoelen die zich specifiek richten op de beheersing van vaardigheden en kennis. Bij het behandelen van vraagstukken staat economisch redeneren centraal, waardoor beheersingsdoelen worden behaald. De leerling weegt waarden, belangen en oplossingsrichtingen af. Economie gaat echter niet alleen over de persoonlijke afweging, maar vooral over het feit dat er verschillende afwegingen mogelijk zijn, die allemaal hun voor- en nadelen hebben. De leerling kan zich in verschillende perspectieven verplaatsen en kan een standpunt innemen, maar dit wordt niet vereist. Economie leent zich bij uitstek voor het redeneren over een vraagstuk en daarbij in te zien dat niet alles kan en elke oplossingsrichting voor en tegens heeft.

Leerlingen worden uitgenodigd om de economische inzichten in de wereld om hen heen te herkennen, ervaren, toe te passen, of te onderzoeken. Daarbij voert de leerling experimenten uit, redeneert over voor- en nadelen van eigen keuzes of beleidskeuzes, en onderbouwt afwegingen. Deze ervaringsgerichte activiteiten helpen leerlingen om economische concepten niet alleen cognitief te begrijpen, maar ook persoonlijk betekenis te geven. De eindtermen stimuleren daarmee dat leerlingen economische principes ervaren als onderdeel van hun leefwereld. Hierdoor worden economische mechanismen tastbaar, en groeien motivatie en betrokkenheid. Hoewel de eindtermen ervaringsdoelen niet expliciet opnemen, bieden ze op het niveau van het uitgevoerde curriculum alle gelegenheid voor ervaringscomponenten. Bijvoorbeeld via het onderzoeken van een vraagstuk, het afwegen van belangen of het komen tot oplossingsrichtingen.

2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden

In het examenprogramma economie worden kennis en vaardigheden in samenhang aangeboden. In Domein A *Aard van het vak* maakt het programma economische denk- en werkwijzen expliciet. Zoals denken en redeneren vanuit oorzaak en gevolg, correlatie en causaliteit, absolute en relatieve grootheden, verschillende perspectieven en belangen, en het reflecteren op het eigen denken en redeneren. Deze denk- en werkwijzen bevatten vaardigheden én houdingen en vormen geen afzonderlijke leereenheden, maar functioneren als een gereedschapskist die leerlingen inzetten in de inhoudelijke Domeinen B t/m G. Binnen de inhoudelijke domeinen verwijst het programma door middel van handelingswerkwoorden en inhouden naar Domein A. Binnen de domeinen worden vaardigheden en economische inhouden aangeboden. Zo heeft de leerling bijvoorbeeld kennis nodig van economische theorieën, van instituties die een rol spelen bij onderwerpen, of van specifieke vraagstukken die men bestudeert. Met deze kennis en vaardigheden kan de leerling vervolgens economisch redeneren tot voor- en nadelen van bepaalde oplossingsrichtingen komen. Zo ontstaat een geïntegreerde aanpak waarin leerlingen economische verschijnselen niet alleen beschrijven en verklaren. Maar deze ook analyseren en interpreteren, de voor- en nadelen van oplossingsrichtingen onderbouwen, en daarmee betekenis geven aan de wereld om hen heen.

2.3.4 Aandacht voor geletterdheid en gecijferdheid

Economie is een vak waarin de beheersing van taalvaardigheid essentieel is. In dit leerproces is er sprake van een wederkerige relatie tussen economie en Nederlands als het gaat om het aanleren van economische kennis en het verwoorden hiervan enerzijds en taalontwikkeling anderzijds. Het goed kunnen lezen en interpreteren van bronnen, het economische redeneren daarover en

het onderbouwen van afwegingen, vraagt aan leerlingen een sterk ontwikkelde taalvaardigheid.

Gecijferdheid is een onmisbaar onderdeel van het vak economie. Wiskunde ondersteunt het modelmatig denken, werken met en analyseren van data. Daarnaast biedt economie toepassingen voor het vak wiskunde. Door deze wisselwerking versterken deze vakken elkaar en voorkom je overladenheid. Leerlingen ontwikkelen het vermogen om kwantitatieve informatie te begrijpen, te interpreteren en toe te passen in economische situaties.

Bij de economische denkwijzen wordt dat direct duidelijk. Door zaken als denken en redeneren vanuit absolute en relatieve verhoudingen, en totale, gemiddelde en marginale grootheden. Bij de werkwijzen komt het naar voren door het toepassen van vakspecifieke rekenvaardigheden, grafische, algebraïsche vaardigheden en modellen. Daarnaast is er een specifieke eindterm over instituties en het interpreteren van economische cijfers. Al deze zaken komen door het gehele programma terug om inzichten te versterken of om de economische werkelijkheid te begrijpen.

2.3.5 Aandacht voor burgerschap

De examenprogramma's economie besteden aandacht aan burgerschap. Het analyseren van de functie en werking van instituties, overheidsbeleid, inkomensverdeling, publieke goederen en internationale samenwerking ontwikkelt inzicht bij leerlingen in hoe de economie samenhangt met maatschappelijke organisatie en democratische besluitvorming.

Leerlingen dienen voor- en nadelen af te wegen vanuit verschillende perspectieven en te redeneren over de gevolgen van economische keuzes voor henzelf, de samenleving en de leefomgeving, hier en nu, elders en in de toekomst. Daarmee dragen de eindtermen, via economische kennis, vaardigheden en een reflectieve houding, direct bij aan de ontwikkeling van bewust, kritisch en maatschappelijk verantwoord burgerschap.

2.3.6 Aandacht voor digitale geletterdheid

De examenprogramma's economie en digitale geletterdheid raken elkaar als het gaat om het kritisch leren omgaan met digitale bronnen, cijfers en data. Dit komt in de conceptexamenprogramma's economie naar voren in de denkwijze: denken op een open en kritische wijze, en bij de werkwijze: reflecteren op aannames en uitkomsten. Deze vaardigheden worden door de leerling door heel het programma toegepast. Dit speelt onder andere een rol bij kiezen, waarbij leerlingen digitaal beïnvloed worden, en dat moeten leren herkennen en uitleggen. Daarnaast speelt digitale geletterdheid een rol bij de economische werkelijkheid, aangezien het bijvoorbeeld de arbeidsmarkt beïnvloed. Maar het

speelt ook een rol bij de inrichting van de Nederlandse economie en onze internationale betrekkingen.

2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit

Het examenprogramma economie sluit aan bij aandacht voor diversiteit en inclusiviteit doordat leerlingen leren redeneren vanuit verschillende perspectieven en belangen, en gevolgen van economische keuzes te beschouwen voor verschillende groepen in de samenleving. In eindtermen wordt expliciet gevraagd om verschillen mee te wegen in bijvoorbeeld bezit, opleiding, netwerken, invloed en inkomens- en vermogenspositie. En om waarden en normen bij vraagstukken te herkennen en te wegen. Daarnaast nodigen kennis van instituties, inkomensverdeling, internationale ontwikkeling en publieke voorzieningen leerlingen uit om zich in uiteenlopende maatschappelijke posities te verplaatsen. Daarnaast stimuleert het programma leerlingen om bij economisch redeneren over vraagstukken verschillende waarden, belangen en perspectieven mee te nemen.

2.3.8 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep

In een examenprogramma staat wat de leerling moet kennen en kunnen. Dat betekent dat men in het examenprogramma niet spreekt van loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB), maar van datgene dat de leerling doet: oriënteren op studie en beroep. LOB wordt door de school georganiseerd en vormgegeven.

Leerlingen doen binnen en buiten school ervaringen op, geven in contact met anderen (jong en oud) betekenis aan deze ervaringen en leren weer verder. Ze krijgen zicht op hun kwaliteiten en mogelijkheden, ze ontdekken een nieuwe, andere wereld en leren op deze manier keuzes te maken. Voor oriëntatie op studie en beroep zijn drie zaken belangrijk:

- weten wie je bent, wat je mogelijkheden zijn en wat je interesseert;
- oriëntatie op de volgende stap: profiel, vervolgstudie, beroepen, sectoren en de vraagstukken die daar spelen;
- gefundeerde keuzes maken op basis van overlap tussen je motieven, interesses, kwaliteiten en mogelijkheden.

Oriëntatie op studie en beroep wordt in elk conceptexamenprogramma uitgewerkt in de eindtermen en wordt zoveel mogelijk verbonden met vakinhoud. De concepteindterm LOB is een ervaringsdoel, dat wil zeggen dat er van leerlingen een inspanning gevraagd wordt met een bepaald oogmerk. Zij hebben ook kennis nodig om op de opgedane ervaringen te kunnen reflecteren voor hun toekomstige loopbaan. De concepteindterm LOB is niet opgenomen in een apart domein, zoals in veel huidige examenprogramma's het geval is.

Bij de examenprogramma's economie staat dit doel in subdomein A2, aangezien Domein A de basis is voor de overige domeinen. Het is voor leerlingen bij alle inhouden in het economiecurriculum interessant om te reflecteren op wat dit biedt voor hun persoonlijke ontwikkeling en loopbaanperspectief. Veel eindtermen bieden concrete handvatten om daarmee aan de slag te gaan. Zoals inzichten over kiezen, financiële redzaamheid, ruilen over tijd, risico's en de arbeidsmarkt. Zo ondersteunt het programma leerlingen om bewuster keuzes te maken over studie en beroep. Het versterkt hun loopbaancompetenties, zoals zelfinzicht, oriëntatie op werkveld en het afwegen van toekomstopties.

2.4 Toelichting op SE-CE-verdeling en wijzen van afsluiting

Wat is een SE-CE-verdeling?

Voor vakken met een schoolexamen (SE) en centraal examen (CE) doet de vakvernieuwingscommissie een voorstel voor verdeling van inhouden over deze examens. Elk bepalen ze 50 procent van het eindcijfer voor het vak.

Uitgangspunt is de gelijkwaardige en complementaire positie van SE en CE in de diplomabeslissing. Op basis daarvan is de inhoudsverdeling zo veel mogelijk:

- evenwichtig qua omvang over SE en CE, overeenkomstig de weging;
- uniek voor ofwel SE ofwel CE;
- op niveau van domeinen en subdomeinen.

2.4.1 Uitgangspunten vanuit bedoeling, inhouden en omvang

De karakteristiek is de basis van het conceptexamenprogramma en geeft de uitgangspunten van het programma weer. Deze uitgangspunten zijn vervolgens doorgevoerd in het raamwerk, de eindtermen en de SE-CE-verdeling.

In de karakteristiek is het schoolvak economie als volgt omschreven:

"Het schoolvak economie rust leerlingen toe met economische inzichten, denken en werkwijzen en kennis over de economische werkelijkheid. Dit stelt hen in staat de wereld om hen heen te begrijpen en helpt hen keuzes te maken als individu en als lid van de samenleving. Leerlingen leren dat keuzes nodig zijn. Omdat niet alles kan of wenselijk is, gezien de budgettaire en planetaire grenzen en maatschappelijke gevolgen van keuzes. Ze leren welke afwegingen zij daarin kunnen maken en welke verschillende waarden, perspectieven en belangen daarbij een rol kunnen spelen."

In het gegeven raamwerk geeft de commissie invulling aan deze uitgangspunten. Deze basis van het programma vind je in Domein A en wordt toegepast binnen de overige domeinen. Dit is dus SE- en CE-stof voor alle schoolsoorten en leerwegen.

Elk domein start met economische inzichten. Hierna ontwikkelen leerlingen kennis van de economische werkelijkheid door het bestuderen van instituties en economische gegevens die bij het domein passen. Met deze inzichten, kennis en de denk- en werkwijzen uit Domein A redeneren leerlingen economische over een specifiek, maar niet voorgeschreven vraagstuk. In de uitvoeringspraktijk op school kunnen de doelen uit beide subdomeinen elkaar versterken en in combinatie aangeboden worden. Om dit te stimuleren, is het van belang deze subdomeinen ook in de toetsing niet los te koppelen. Gehele domeinen zijn toegekend aan het SE of het CE.

Daarnaast hield de commissie rekening met mogelijkheden en onmogelijkheden van centrale examinering, zoals we die op dit moment in Nederland kennen. Bij het toewijzen van inhouden aan het CE heeft de commissie ermee rekening gehouden dat Cito en het CvTE genoeg materiaal moeten hebben om langdurig afwisselende examens te kunnen maken.

Onderzoek benadrukt het belang van curriculum alignment (Biggs & Tang, 2011; Squires, 2012): de afstemming en samenhang tussen visie, doelen, inhouden en toetsing in het curriculum. Bovenstaande uitgangspunten moeten daarom zichtbaar zijn in de doelen en inhouden van de conceptexamenprogramma's én in de toetsing en (centrale) examinering van die doelen.

2.4.2 Gewenst scenario

Domein A *Aard van het vak* is zoals eerder benoemd de basis van de examenprogramma's. Vanwege het funderende karakter van Domein A is dit domein toegewezen aan het SE en het CE, met uitzondering van de eindterm gericht op de oriëntatie op studie en beroep: die is uitsluitend toegewezen aan het SE.

Bij verschillende schoolsoorten en leerwegen zijn andere keuzes gemaakt, die voldoen aan bovenstaande uitgangspunten.

Hieronder is het raamwerk van economie te vinden, geordend naar domeinen en subdomeinen. Daarbij is een verdeling van inhouden over het schoolexamen (SE) en centraal examen (CE). Onderstaande SE-CE-verdeling is de basis voor het ontwikkelen van de conceptsyllabus voor de leerwegen vmbo-bb en vmbo-kb.

Domeinindeling	Titel (sub)domein	Toewijzing	
		SE	CE
Domein A	Aard van het vak		
Subdomein A1	Economische denk- en werkwijzen	x	x
Subdomein A2	Oriëntatie op studie en beroep	x	
Domein B	Kiezen		
Subdomein B1	Economische inzichten		x
Subdomein B2	Economische werkelijkheid		x
Domein C	Ruilen en interactie		
Subdomein C1	Inzichten uit de economische wetenschap	x	
Subdomein C2	Economische werkelijkheid	x	
Domein D	Productie en allocatie van goederen en diensten		
Subdomein D1	Inzichten uit de economische wetenschap	x	
Subdomein D2	Economische werkelijkheid	x	
Domein E	Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie		
Subdomein E1	Inzichten uit de economische wetenschap		x
Subdomein E2	Economische werkelijkheid		x
Domein F	Internationale economische betrekkingen		
Subdomein F1	Inzichten uit de economische wetenschap	x	
Subdomein F2	Economische werkelijkheid	x	
Keuzedomein G	Het bevoegd gezag kiest 1 van de 2 opties	x	
Keuze 1	Maatschappelijke vraagstukken		
Keuze 2	Bedrijfseconomie		

Raamwerk met SE/CE toekenning vmbo-bb/kb

De kern bij deze twee leerwegen is Domein B Kiezen, waar het gaat over keuzes maken. Dit is een relatief groot domein voor deze schoolsoorten met gedragseconomie, financiële educatie en redeneren over vraagstukken die dicht bij de leerling staan. Dit geeft een mooie kans om deze verschillende aspecten van de examenprogramma's in het CE goed tot zijn recht te laten komen. Het andere domein in het CE gaat over de inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie. Dit geeft de examenmakers de kans om ook deze leerlingen te bevragen over meer macro-economische onderwerpen. Waarbij kennis over de arbeidsmarkt, wonen en verdelingsvraagstukken tot mooie

examenopgaven leiden en ook goed gecombineerd kunnen worden met inhoud uit Domein B.

Deze twee domeinen bevatten ongeveer de helft van de examenprogramma's, waardoor de overige onderdelen automatisch in het SE terecht komen. Hierbij is belangrijk te melden dat SE en CE niet alleen qua omvang even groot zijn, maar ook qua gewicht. Alle onderdelen in het gehele programma zijn even belangrijk en hebben een verplichtend karakter. Keuzedomein G is hierbij een uitzondering. Dit domein is een keuzedomein en daardoor automatisch SE. Het bevoegd gezag kan kiezen welk keuzedomein wordt uitgevoerd.

Domeinindeling	Titel (sub)domein	Toewijzing	
		SE	CE
Domein A	Aard van het vak		
Subdomein A1	Economische denk- en werkwijzen	x	x
Subdomein A2	Oriëntatie op studie en beroep	x	
Domein B	Kiezen		
Subdomein B1	Economische inzichten	x	
Subdomein B2	Economische werkelijkheid	x	
Domein C	Ruilen en interactie		
Subdomein C1	Economische inzichten	x	
Subdomein C2	Economische werkelijkheid	x	
Domein D	Productie en allocatie van goederen en diensten		
Subdomein D1	Economische inzichten		x
Subdomein D2	Economische werkelijkheid		x
Domein E	Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie		
Subdomein E1	Economische inzichten		x
Subdomein E2	Economische werkelijkheid		x
Domein F	Internationale economische betrekkingen		
Subdomein F1	Economische inzichten	x	
Subdomein F2	Economische werkelijkheid	x	
Domein G	Het bevoegd gezag kiest 1 van de 2 opties	x	
Keuze 1	Maatschappelijke vraagstukken		
Keuze 2	Economische modellen		

Raamwerk met SE/CE-toekenning vmbo-gl/tl/havo/vwo

Bij de leerwegen vmbo-gl/tl en de schoolsoorten havo en vwo is gekozen voor een andere SE/CE-toekenning. Dezelfde uitgangspunten zijn gehanteerd, maar hier is gekozen om Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten*

en Domein E *Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie* toe te kennen aan het CE en de overige domeinen aan het SE. Deze keuze komt door een groter domein in deze examenprogramma's en is bewezen goed centraal examineerbaar. Dit argument geldt ook voor een aantal andere domeinen. Echter is ook rekening gehouden met de wens om in het CE zowel een micro-economisch als een macro-economisch perspectief te laten terugkomen.

2.4.3 Adviezen over passende wijzen van afsluiting

De vakvernieuwingscommissie onderschrijft het belang van een zelfstandig SE. De leerstof voor het SE leent zich voor een brede verscheidenheid aan toetsvormen. Zoals praktische opdrachten, presentaties, of het behandelen van specifieke vraagstukken die aansluiten bij de leefwereld van de leerling. SLO zal hier na de oplevering van de definitieve conceptexamenprogramma's aandacht aan besteden in de handreiking. In deze handreiking is aandacht voor hoe binnen het SE de vraagstukken en keuzeonderwerpen vormgegeven kunnen worden.

De aard van het vak, denk- en werkwijzen, functie en werking van instituties, interpreteren van cijfers en het redeneren over vraagstukken staan expliciet genoemd in Domein A *Aard van het vak*. Deze kunnen niet los getoetst worden van vakinhoud. De commissie adviseert om in zowel in SE als CE deze zaken specifiek te toetsen.

Voor de balans in de examenprogrammas borgt het programma dat SE en CE een zelfstandig karakter behouden en elk de helft van het examenprogramma vormgeven.

3. Proces

3.1 Inrichting van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe SLO de actualisatie van de examenprogramma's gedurende twee jaar heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO van het ministerie van OCW. In deze paragraaf staat de samenstelling van de vakvernieuwingscommissie, de advieskring, het monitorteam, de expertpoule en de redactie, en de betrokkenheid van leerlingen.

3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De vakvernieuwingscommissie economie bestaat, onder functionele leiding van een procesregisseur, uit:

- 3 leraren vmbo en 2 leraren havo en vwo
Leraren zijn essentiële deelnemers van de vakvernieuwingscommissie, omdat ze dagelijks werken met examenprogramma's in de onderwijspraktijk;
- 4 vakexperts
Die zijn betrokken vanwege hun aantoonbare expertise op de inhoudsgebieden van de examenprogramma's en (praktijkgericht) onderzoek;
- 1 curriculumexpert
Die brengt curriculaire en vakinhoudelijke expertise in. Die is verantwoordelijk voor het schrijven van en de uiteindelijke kwaliteit van de conceptexamenprogramma's.

In [bijlage 3](#) vind je een lijst van de commissieleden van de vakvernieuwingscommissie economie.

3.1.2 Advieskring

Een belangrijke schakel in het actualisatieproces van de examenprogramma's is de advieskring. Die geeft tussentijds feedback op tussenproducten van de vakvernieuwingscommissie. De advieskring bestaat uit een vaste vertegenwoordiging van organisaties en instellingen die een vakinhoudelijk en -didactisch belang hebben bij de actualisatie van de examenprogramma's. De advieskring draagt zorg voor:

- constructief inbrengen van expertise, passend bij de ontwikkelfase en/of het specifieke tussenproduct en passend binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;

- reflecteren op de tussenproducten via adviesvragen van de vakvernieuwingscommissie;
- organiseren van constructieve feedback bij de achterban over de opgeleverde tussenproducten en concepten, en deze schriftelijk en mondeling toelichten aan de vakvernieuwingscommissie.

Elke organisatie vaardigt een vertegenwoordiger af. Gedurende de vakvernieuwing verzamelt deze op drie momenten in het proces feedback uit de achterban van de vertegenwoordigende organisatie, en brengt deze in. De advieskring bundelt alle feedback en geeft deze gemeenschappelijke feedback aan de vakvernieuwingscommissie. Waar relevant en passend, worden organisatiespecifieke punten toegevoegd.

De advieskring bestaat enerzijds uit vertegenwoordigers van vakinhoudelijke organisaties en instellingen. En anderzijds uit experts van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) van SLO en Stichting Cito. Die laatsten nemen deel vanuit hun specifieke en wettelijke taak in de keten van centrale examinering. Zij geven advies over de toetsbaarheid van de inhoud, over de verdeling van inhoud over het centraal en schoolexamen wanneer er sprake is van een centraal examen, en over passende wijzen van examinering.

De vakvernieuwingscommissie heeft gedurende het actualisatieproces ook experts op persoonlijke titel geraadpleegd.

In [bijlage 4](#) vind je een overzicht van de advieskring.

In [bijlage 5](#) vind je een overzicht van de geraadpleegde experts.

3.1.3 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is belangrijk om conceptexamenprogramma's te ontwikkelen. Zo wordt ook de zienswijze gehoord en meegenomen van leerlingen die deze inhoud als onderwijs krijgen. De inbreng van leerlingen verhoogt de relevantie van curricula: welke inhoud vinden leerlingen zinvol voor hun deelname aan de samenleving en ter voorbereiding op vervolgonderwijs?

Bij de start van de actualisatie van examenprogramma's is in overleg met het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) besloten om leerlingenbetrokkenheid niet via de advieskring vorm te geven, maar via een apart traject. Dat traject is qua vorm en inhoud afgestemd op de leerling. Om de inbreng zo optimaal mogelijk te maken en om recht te doen aan de randvoorwaarden voor succesvolle leerlingenparticipatie.

De vakvernieuwingscommissie raadpleegde op twee momenten leerlingpanels. De belangrijkste inzichten die leerlingen de vakvernieuwingscommissie meegaven zijn:

Leerlingen willen dat het vak aansluit bij de hun belevingswereld en hen handvatten geeft met betrekking tot financiële keuzes in hun eigen leven nu en in de toekomst.

Leerlingen willen dat ze bij het vak zaken behandelen die hen helpen bij het begrijpen en duiden van het economisch nieuws dat ze krijgen.

3.1.4 Kwaliteitsmonitoring

Een belangrijk instrument van kwaliteitszorg is monitoring en evaluatie op proces en (tussen)producten.

Monitoring en evaluatie hebben aandacht voor de processen binnen de vakvernieuwingscommissie en voor de omgang met, en het benutten van, de inbreng van de advieskringen. Het gaat daarbij om het uitzetten van vragenlijsten bij de hele vakvernieuwingscommissie, drie keer per ontwikkeljaar. Daarin geven leden van de commissie aan of en hoe de doelstellingen van ontwikkelsessies worden bereikt. Ook geven ze aan in hoeverre ze daarin voldoende worden gefaciliteerd en wat ze nog nodig hebben. Deze informatie is sturingsinformatie voor de procesregisseur en het programmteam.

Daarnaast worden de verschillende tussenproducten gemonitord op basis van de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Daarbij is er ook aandacht voor de consistentie tussen de conceptexamenprogramma's van de verschillende vakken en tussen de conceptkerndoelen en conceptexamenprogramma's. Monitoring en evaluatie leveren zo informatie op over de inhoudelijke voortgang van het traject voor de vakvernieuwingscommissies en het programmteam van SLO. Met de opbrengst van monitoring en evaluatie wordt de vakvernieuwingscommissie aan- en bijgestuurd op basis van de vastgestelde kwaliteitscriteria en werkwijzen. Deze input en feedback komen door monitoring en evaluatie beschikbaar voor de commissie in de vorm van monitorrapportages. Deze rapportages worden in een gesprek met de curriculumexperts toegelicht. De curriculumexperts lichten de inzichten toe in de vakvernieuwingscommissie, zodat deze worden gebruikt bij het doorontwikkelen van de conceptexamenprogramma's.

De belangrijkste inzichten die monitoring en evaluatie de vakvernieuwingscommissie meegaven zijn:

Het Team monitoring en evaluatie gaf de vakvernieuwingscommissie het advies mee om de uitgangspunten uit de karakteristiek zichtbaar te verwerken in het

raamwerk en de karakteristiek. Door bewust te kiezen voor passende handelingswerkwoorden in beide documenten is dit concreet gerealiseerd. Met deze aanwijzingen heeft de vakvernieuwingscommissie de teksten verder uitgewerkt en onderling afgestemd.

Daarnaast gaf de advieskring mee om consistentie te zoeken in de handelingswerkwoorden in de eindtermen en de uitwerking. De uitwerking moest passend zijn onder de overkoepelende eindterm, die de commissie kort en bondig uitwerkte.

3.1.5 Expertpoule

Het Team monitoring en evaluatie werkt nauw samen met de expertpoule. Die bestaat uit experts op het gebied van de vakoverstijgende aspecten, die in de werkopdracht beschreven staan: rationale/doeldomeinen, differentiatie, vmbo, LOB, vaardigheden, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze vakoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten;
- adviesfunctie: leden van de expertpoule dragen bij aan interne sessies over kennisdeling. De kijkwijzer van de expertpoule op de verschillende onderwerpen staat centraal. Uitkomsten van analyses worden gedeeld en besproken, gericht op het doen van aanpassingen. Daarnaast is de expertpoule beschikbaar om de vakvernieuwingscommissie bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van vakoverstijgende aspecten.

3.1.6 Redactie

Tijdens het ontwikkelproces vond twee keer een tussentijdse redactie plaats, vanuit curriculair-inhoudelijk en curriculair-technisch perspectief. De eerste redactie vond plaats na anderhalf jaar op de conceptkarakteristiek. De tweede ronde, op de concepteindtermen, vond plaats richting oplevering van de conceptexamenprogramma's. Het redactieteam bestond uit curriculumexperts van SLO die de redactie integraal uitvoerden voor alle conceptexamenprogramma's, voor alle vakken. Het redactieteam koppelde de feedback terug via feedbackrapportages en in gesprek met de curriculumexperts per vakvernieuwingscommissie. De redactie heeft als doel de eenduidigheid, architectuur, leesbaarheid en consistentie binnen en tussen examenprogramma's te waarborgen, om aan de kwaliteitseisen uit de

werkopdracht te voldoen. De status van de feedback kende om die reden een 'pas toe of leg uit'-karakter.

3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie

De vakvernieuwingscommissie maakte gedurende twee ontwikkeljaren vijf conceptexamenprogramma's. Vervolgens besprak de commissie de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen, en formuleerde een visie op het vak in de bovenbouw vo.

Kern van het vak

Economie is een brede wetenschap met verschillende stromingen, benaderingswijzen en deelgebieden. Er bestaat overeenstemming over een bepaalde kern van het vak, die ook in de huidige examenprogramma's aanwezig is. Er klinkt echter ook een roep om pluralisme: aandacht voor verschillende economische stromingen, gedragseconomie, institutionele economie, systeemdenken, feministische economie, politieke economie, ecologische economie, kennis over de economie en het behandelen van vraagstukken. Het programma zorgt ervoor dat de kern goed en stevig staat, maar ook ruimte biedt voor verschillende benaderingen en de economische werkelijkheid. De commissie begon met de afbakening van het vak in de karakteristiek. Die duidelijk maakt met welke visie het schoolvak economie ontwikkeld is. Mede dankzij goede adviezen van de advieskring kwam zij tot een goede kern in de karakteristiek en de examenprogramma's. In de conceptexamenprogramma's is een goede balans gevonden tussen: het behouden van waardevolle bestaande onderdelen én het toevoegen van nieuwe, relevante elementen.

Ordering van het vak

Een andere uitdaging was de ordering van het vak, zodat de visie uit de karakteristiek ook werkelijkheid kan worden. Doel van het raamwerk is om de samenhang en consistentie in de ordering en structuur van de het examenprogramma's te realiseren, binnen het schoolvak economie tussen schoolsoorten en leerwegen. Om samenhang binnen het vak en de economische werkelijkheid een goede plek te geven in de examenprogramma's, bleek de huidige concept-context benadering van havo en vwo niet geheel toereikend. De commissie keek naar de ordering van het vak in internationale curricula en naar de ordering van het vak in het verleden, en verschillende commissieleden ontwierpen elk diverse manieren van ordering. Elke wijze van ordenen heeft zijn voor- en nadelen, en het programma kwam tot een zorgvuldige afweging. Waarbij de belangrijkste elementen uit de karakteristiek goed geborgd bleven.

Differentiatie tussen schoolsoorten en leerwegen

De commissie besteedt aandacht aan het ontwikkelen van een gemeenschappelijke basis voor het schoolvak economie, die haalbaar en waardevol is voor alle leerlingen, ongeacht schoolsoort of leerweg. Tegelijkertijd woog zij zorgvuldig af op welke punten differentiatie in de examenprogramma's wenselijk is en welke verschillen beter in de onderwijspraktijk tot uiting kunnen komen.

De gemeenschappelijke taal te vinden, en tegelijkertijd tegemoetkomen aan de eigenheid van schoolsoorten en leerwegen, bleek geen gemakkelijke opgave. Voor vmbo bleek de taal soms te abstract, terwijl een te concrete verwoording weer ten koste gaat van inhoud en nuance. Mede door de advieskring maakte het programma in deze conceptexamenprogramma's voor het vmbo duidelijkere en explicietere keuzes, dan in eerdere tussenproducten. Voor havo en vwo maakte de commissie in een latere fase, met name in de uitwerkingen, nadere keuzes. Waardoor de beoogde differentiatie tussen de schoolsoorten scherper zichtbaar wordt.

4. Conclusies, adviezen en vervolg

4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen

In het eerste hoofdstuk van dit toelichtingsdocument staan de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen uit de startnotitie (Bart et al., 2024). Deze zijn het uitgangspunt voor de bijstelling van de examenprogramma's. De vakvernieuwingscommissie geeft met de geactualiseerde examenprogramma's een antwoord op deze uitdagingen, zoals beschreven in hoofdstuk 2. Dit leidde tot de nodige veranderingen ten opzichte van het huidige programma, zoals hieronder in 4.2 beschreven.

4.2 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's

Voor meerdere vakken geldt dat de huidige examenprogramma's vanuit een eenzijdig perspectief zijn opgesteld, zij het dat die perspectieven per vak verschillen (Commissie Bussemaker, 2023; OCW, 2024). Bij de actualisatie van het schoolvak economie nam de commissie verschillende wetenschappelijke benaderingen op door het programma heen.

Financiële geletterdheid wordt in de bovenbouw alleen behandeld in de examenprogramma's bedrijfseconomie. Wereldwijd ziet men dit als een essentiële vaardigheid om te functioneren in een steeds complexere maatschappij, en dus als een essentieel onderdeel van het onderwijs dat op die maatschappij voorbereidt (Amagir et al., 2018). Dit staat in de conceptexamenprogramma's economie.

In de oude examenprogramma's was geen prominente plaats voor de natuur, ecologie, planetaire grenzen en duurzaamheid, terwijl dit niet los staat van het vak economie (Vet, 2018). Vraagstukken rond ecologie en planetaire grenzen kunnen de programma's voor de actualisatie ook prima analyseren; het is een brede wens om deze onderwerpen expliciet in de actualisatie op te nemen (Bart et al., 2024).

In een analyse van de havo- en vwo-syllabi van de examenprogramma's van voor de actualisatie, kwam naar voren dat het vak economie op het vmbo een andere insteek heeft dan het programma op de havo en vwo. Hierdoor sluiten vmbo en havo gebrekkig op elkaar aan. Ook de geringe differentiatie tussen het havo- en vwo-programma is een probleem. Waardoor leerlingen het havo-programma, dat een jaar minder heeft, als overladen wordt ervaren (Grift & Schramm, 2018). Door het ontwikkelen van een eenduidige karakteristiek en ordening – toegepast op alle schoolsoorten en leerwegen – is de insteek voor het vak economie nu overal gelijk. In de differentiatie maakte het programma onderscheid op inhouden en de mate van abstractie, en modelmatige en

analytische economische redeneringen. Zij beperkt overladenheid op de havo door minder tijd voor modelmatige analyses, zoals de marginale analyse van verschillende marktvormen.

De advieskring voedde de vakvernieuwingscommissie met de wens uit het onderwijsveld om maatschappelijke vraagstukken én de economische werkelijkheid die leerlingen zelf ervaren, een duidelijke plek in het curriculum te geven. Dit is expliciet gebeurt, wat verschilt met de huidige situatie.

Tot slot maakt de commissie keuzes over welke economische kennis en vaardigheden het vo behandelt, om overladenheid te voorkomen. De vakvernieuwingscommissie constateert dat de economische wetenschap een breed en divers vakgebied omvat. Voor het vo vindt zij het belangrijk om een solide basis te leggen met inzichten en theorieën die beproefd en vertrouwd zijn, en hun waarde binnen de economische wetenschap hebben bewezen. Tegelijkertijd gaf zij expliciet verschillende waarden, belangen, perspectieven en gedragseconomische en institutionele inzichten een plek in de programma's. In het besef dat deze keuzes altijd te betwisten zijn, koos het programma wel een duidelijke, consistente lijn die op draagvlak van de advieskring kon rekenen.

4.3 Kerndoelen en examenprogramma's

In de kerndoelen mens en maatschappij maakt de leerling kennis met economische inhoud en het onderzoeken van vraagstukken vanuit verschillende perspectieven. De kerndoelen geven een basaal begrip van economische keuzes en de werking van het economisch systeem.

De examenprogramma's bouwen hierop voort en bieden leerlingen inzicht in de wisselwerking tussen deze keuzes en het economische systeem. Daarnaast biedt de bovenbouw specifieke economische denk- en werkwijzen, inzichten, kennis en verdieping aan. Net als in de kerndoelen onderzoeken leerlingen de economische werkelijkheid en de vraagstukken die daarin spelen, maar daarbij maken zij in sterkere mate gebruik van data, economische inzichten en kennis van instituties.

Financiële educatie heeft een prominente plek bij economische keuzes in de kerndoelen en in de examenprogramma's. Uit onderzoek blijkt dat financiële educatie niet effectief is als het beperkt blijft tot eenmalige gastlessen of losse projecten; scholen moeten deze structureel en duurzaam inbedden in het curriculum (Amagir et al., 2018).

4.4 Fase van beproeven

De oplevering van de conceptexamenprogramma's vormt het startsein voor de vervolgfases: om te komen tot definitieve examenprogramma's.

Geactualiseerde examenprogramma's vormen een belangrijke voorwaarde voor, maar geen garantie op, goed onderwijs en passende examinering. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat immers in de school en in de klas. SLO onderscheidt daarom verschillende fasen in het proces om te komen tot nieuwe examenprogramma's, die uitgangspunt zijn voor onderwijs en examinering in de bovenbouw vo. Na de ontwikkeling van de conceptexamenprogramma's, die in 2026 wordt afgerond, starten – deels gelijktijdig – de volgende fasen:

- ontwikkelen van conceptsyllabi onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE);
- beproeven van de conceptexamenprogramma's onder regie van SLO;
- opleveren van handreikingen.

Naar een nieuw examenprogramma en examen in 4 fasen

AANLEIDING: POLITIEK / MAATSCHAPPELIJK / INHOUDELIJK

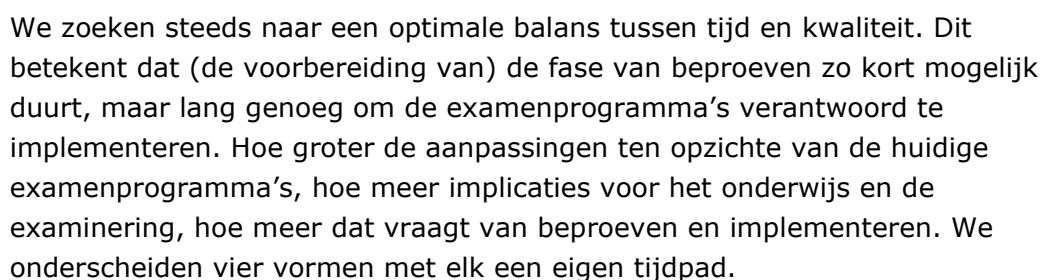

4.4.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi

In schooljaar 2026-2027 start de ontwikkeling van conceptsyllabi voor de geactualiseerde vakken met een centraal examen. Het doel van de syllabi: leraren en examenmakers ondersteunen bij respectievelijk het voorbereiden van examenkandidaten op de centrale examens en het construeren van de centrale examens.

4.4.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's

Vormen van beproeven

Als uit de impactanalyse blijkt dat de veranderingen op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel groot zijn, dan wordt gekozen voor vorm 4 (een pilot). SLO beproeft het volledige conceptexamenprogramma, inclusief conceptsyllabus, voor vakken met een CE. Voor vmbo en havo vraagt dit twee jaar, voor vwo drie jaar. In het voorbereidingsjaar (2026-2027) worden materialen ontwikkeld voor de fase van beproeven, en worden scholen geworven die mee willen werken aan het beproeven. In schooljaar 2027-2028 start het daadwerkelijk beproeven van de conceptexamenprogramma's en -syllabi in de onderwijspraktijk.

4.4.3 Opleveren van handreikingen

Tijdens de fase van beproeven gaan we op scholen in gesprek met in elk geval leraren en schoolleiders. Met hen bespreken we de vraag welke informatie, gespreksleidraden en voorbeelden nodig zijn om de bedoeling en inhoud van de conceptexamenprogramma's in onderwijs en toetsing vorm te geven. Deze gesprekken leiden tot handreikingen. Deze handreikingen zijn ter inspiratie en niet voorschrijvend, en helpen scholen om te komen van een examenprogramma naar een onderwijs- en toetsprogramma.

4.4.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven

Tijdens de ontwikkeling van het conceptexamenprogramma is veel nagedacht over de gewenste situatie op scholen. Dit was ook regelmatig onderwerp van gesprek met bijvoorbeeld de advieskring. Geeft het examenprogramma voldoende sturing en vrijheid aan docenten en de syllabuscommissie? En is het examenprogramma haalbaar en goed verdeeld over het SE en CE?

Bij de fase van beproeven adviseert de vakvernieuwingscommissie om een aantal zaken goed te beproeven.

Economische werkelijkheid

Onderzoek of de eindtermen voldoende sturing en ruimte bieden om de economische werkelijkheid betekenisvol te bestuderen. Besteed daarbij specifiek aandacht aan de vraag of de beschrijving van economische instituties, het interpreteren van economische cijfers en het redeneren over economische vraagstukken voldoende houvast bieden. Voor kwalitatief goed onderwijs en een valide examinering in zowel het schoolexamen als het centraal examen.

Domein D Productie en allocatie van goederen en diensten

Onderzoek of de eindtermen in Domein D voldoende houvast bieden voor het behandelen van nieuwe inhoud over het voorzien in behoeften via huishoudens en gemeenschappen. Besteed daarbij specifiek aandacht aan de vraag of deze eindtermen voldoende richting geven aan onderwijs en een valide examinering mogelijk maken, zodat leerlingen een realistisch beeld ontwikkelen

van een economisch systeem dat niet uitsluitend bestaat uit marktwerking en overheidsingrijpen.

Overladenheid

Onderzoek voor de verschillende schoolsoorten en leerwegen in hoeverre de examenprogramma's uitvoerbaar zijn. En of, ondanks de zorgvuldige afwegingen die zijn gemaakt, sprake is van overladenheid die de uitvoering van het programma in de onderwijspraktijk belemmert.

5. Referenties

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Publishers.
- Amagir, A., Wilschut, A., & Groot, W. (2018). The relation between financial knowledge, attitudes towards money, financial self-efficacy, and financial behavior among high school students in the Netherlands. *Empirische Pädagogik*, 32(3/4), 387–400.
- Bart, M., Bartelds, H., Koek, A., & Oorschot, F. (2024). *Startnotitie mens en maatschappij: Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- Bavel van, B., Hardeman, S., Philips, R., Rijpma, A., Stam, E., & van Zanden, J. L. (2022). Capaciteitenbenadering biedt goede basis voor meten van welvaart. *Economisch Statistische Berichten*, 107.
- Biggs, J., & Tang, C. (2011). *Teaching for quality learning at university: What the student does* (4th ed.). Open University Press.
- Cambridge Assessment International Education. (2025). *Cambridge International AS & A Level Economics syllabus*. Cambridge University Press & Assessment.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2026). *Monitor brede welvaart en de Sustainable Development Goals 2026*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/monitor-brede-welvaart-en-de-sustainable-development-goals>
- Commissie-Bussemaker. (2023). *Deel en verbind: Adviesrapport over de structurele inbedding van de geschiedenis van voormalig Nederlands-Indië en Indonesië*. Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/02/08/deel-en-verbind-nederland-nederlands-indie>
- ESB. (2023–2024). *Welvaart, de brede podcast* [Audiopodcast]. <https://esb.nu/welvaart-de-brede-podcast/>
- Friebel-Piechotta, S. (2022). Economic models in German textbooks: An analysis of textbooks for teaching economics in upper secondary school. *JSSE - Journal of Social Science Education*, 21(2). <https://www.jsse.org/index.php/jsse/article/view/4854>
- Grift, Y., & Schramm, M. (2018). *Ambitie en realiteit in het economie-examen: Eindrapportage focusgroepenonderzoek onder docenten economie havo/vwo 2018*.
- International Baccalaureate Organization. (2026). *Economics in the Diploma Programme*. <https://www.ibo.org/programmes/diploma-programme/curriculum/individuals-and-societies/economics/>

- Jacobs, B. (2019). Herziening van de domeinen H EN I in de vwo syllabus 2022. Examenblad. [Conceptsyllabus economie vwo 2022.pdf](#)
- Jacobs, B. (2025). Theoretische fundering van welvaart moet en kan beter. *ESB*, 110(4841), 16–19. <https://esb.nu/theoretische-fundering-van-welvaart-moet-en-kan-beter/>
- Mankiw, N. G. (2024). *Principles of economics* (10th ed.). Cengage Learning.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2021). *Werkopdracht ministerie van OCW aan SLO: Kerndoelen vijf leergebieden*. Rijksoverheid. https://www.slo.nl/publish/pages/20492/werkopdracht_ministerie_ocw_aan_slo_kerndoelen_vijf_leergebieden.pdf
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2024). *Bijstelling conceptexamenprogramma's vakkenclusters mens en maatschappij, bewegen en sport, kunst en cultuur en digitale geletterdheid voor vmbo, havo en vwo*. <https://www.slo.nl/zoeken/@23265/werkopdracht-actualisatie-0/>
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- Squires, D. A. (2012). Curriculum alignment research suggests that alignment can improve student achievement. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 85(4), 129–135.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
- Stichting Leerplanontwikkeling. (2024). *Conceptkerndoelen mens en maatschappij*. [Definitieve conceptkerndoelen mens en maatschappij - SLO](#)
- Stichting Leerplanontwikkeling. (2025). *Definitieve conceptkerndoelen voortgezet onderwijs* [Kerndoelen voortgezet onderwijs - SLO](#)
- Teulings, C. N. (2005). *The wealth of education: Advies van de commissie herziening programma economie voor de tweede fase*. SLO.
- Vet, L. E. M. (2018). Leren van de natuur: Circulaire economie: Intermezzo. In *Ecologie leren & onderwijzen* (pp. 26–30). Nederlandse Vereniging voor het Onderwijs in de Natuurwetenschappen. <https://nvon.nl/leswerk/ecologie-leren--onderwijzen-intermezzos-leren-van-de-natuur>

Bijlagen

1. Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

De conceptexamenprogramma's bouwen voort op de [kerndoelen mens en maatschappij](#). Specifiek bouwt het vak economie voort op de onderstaande kerndoelen.

Kerndoel 24 De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving.

24A De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en weegt waarden en belangen af.

Het gaat hierbij om:

- analyseren aan de hand van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, oorzaken en gevolgen, actoren en structuren;
- benoemen van contexten waarin en schaalniveaus waarop verschijnselen zich voordoen;
- beschrijven van perspectieven van personen en groepen, en van geografische, historische en economische invalshoeken;
- afwegen van waarden en belangen van mensen, groepen en instituties;
- redeneren over de samenleving van de toekomst aan de hand van maatschappelijke ontwikkelingen.

Aanvulling havo-vwo

- beschrijven hoe kennis over maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen tot stand komt.

24B De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken en evalueert mogelijke oplossingen.

Het gaat hierbij om:

- vraagstukken: duurzame ontwikkeling, historische representatie, rechtvaardige verdeling, en participatie en inclusie;
- analyseren van vraagstukken vanuit geografische, historische en economische invalshoeken, en perspectieven van belanghebbenden;
- combineren van informatie uit verschillende relevante bronnen: kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken;
- onderbouwen van mogelijke oplossingen en beschrijven van hun sociale en morele implicaties;
- presenteren en waarderen van mogelijke oplossingen, met gebruik van vaktaal.

24C De leerling beschrijft de omgeving van de school vanuit geografische, historische, economische en sociale invalshoeken.

Het gaat hierbij om:

- karteren van ruimtegebruik;
- leggen van verbanden tussen lokale geschiedenis en erfgoed in de omgeving van de school;
- inventariseren van economische activiteiten, werkgelegenheid en sociale voorzieningen;
- benoemen welke aspecten van diversiteit zichtbaar zijn;
- beschrijven hoe digitale technologie de omgeving van de school beïnvloedt en vergroot.

Kerdoel 27 De leerling onderzoekt economische verschijnselen.

27A De leerling toont begrip van de structuur en de werking van het Nederlandse economische systeem.

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de verschillende sectoren en hun bijdrage aan de Nederlandse economie;
- vergelijken van markten en marktvormen;
- beschrijven hoe organisatievormen, wet- en regelgeving en contracten de Nederlandse economie reguleren;
- beschrijven van de invloed van de Europese Unie en internationale handel op de Nederlandse economie;
- beschrijven hoe fiscale maatregelen, wet- en regelgeving, en publieke voorzieningen invloed hebben op huishoudens en bedrijven.

Aanvulling havo-vwo

- gebruiken van modellen om onderdelen van en processen binnen de Nederlandse economie te verklaren.

27B De leerling toont begrip van economische keuzes en beschrijft hun mogelijke gevolgen.

Het gaat hierbij om:

- inventariseren hoe beperkte middelen, rationele en niet-rationele factoren keuzes ten aanzien van levensonderhoud, samenwerking en welvaart beïnvloeden;
- beschrijven hoe economische keuzes voortkomen uit afwegingen tussen individueel en algemeen belang;
- begrip tonen van gevolgen en risico's van keuzes ten aanzien van ontvangsten, uitgaven, bezittingen en schulden binnen huishoudens;
- beschrijven hoe keuzes voor vormen van samenwerking welzijn en welvaart beïnvloeden;

- beschrijven van gevolgen van consumptie en productie voor de samenleving en de leefomgeving, hier en nu, op andere plaatsen en in de toekomst.

Aanvulling havo-vwo

- inventariseren van financiële feiten van een onderneming en verwerken tot financiële overzichten om onderbouwde keuzes te kunnen maken.

Kerdoel 28 De leerling onderzoekt hoe mensen samenleven.

28A De leerling beschrijft de samenleving als sociaal systeem.

Het gaat hierbij om:

- beschrijven welke vormen van interactie tussen individuen, groepen en instituties de samenleving in stand kunnen houden;
- beschrijven hoe tegengestelde waarden en belangen kunnen leiden tot spanning, conflict en verandering;
- beschrijven hoe overheden en instituties op verschillende schaalniveaus gericht zijn op het in stand houden van de huidige samenleving;
- inventariseren hoe groepen verschillend kunnen omgaan met maatschappelijke vraagstukken.

28B De leerling toont inzicht in de werking en de gevolgen van invloed en macht in de samenleving.

Het gaat hierbij om:

- analyseren hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend en welke invloed burgers uitoefenen op besluitvorming;
- beschrijven hoe overheden in het Koninkrijk der Nederlanden en de Europese Unie besluiten nemen, uitvoeren en er toezicht op houden;
- analyseren hoe bedrijven en (sociale) media de meningen en het gedrag van mensen beïnvloeden;
- beschrijven hoe culturele waarden en rolpatronen het gedrag van mensen beïnvloeden;
- beschrijven hoe macht kan leiden tot onderdrukking van mensen en groepen, en hoe mensen en groepen zich hiertegen kunnen verzetten.

28C De leerling toont inzicht in hoe mensen omgaan met diversiteit in de samenleving.

Het gaat hierbij om:

- analyseren van diversiteit in de samenleving op het gebied van levensovertuiging, godsdienst, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid;
- analyseren van diversiteit in de samenleving op het gebied van lichamelijke en cognitieve mogelijkheden, sociaaleconomische status, cultuur en taal;

- verbanden leggen tussen de zichtbaarheid en de mate van acceptatie van diversiteit in de leefomgeving;
- verklaren waarom tolerantie mogelijkheden biedt om met diversiteit om te gaan;
- beschrijven hoe stereotypering, vooroordelen, racisme en discriminatie leiden tot uitsluiting van mensen en groepen;
- beschrijven hoe mensen inclusie vormgeven.

2. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw

De vakvernieuwingscommissie kiest voor één raamwerk dat van toepassing is op alle schoolsoorten en leerwegen. Dit betekent dat er grote veranderingen zijn ten opzichte van de raamwerken van de huidige examenprogramma's. Daarnaast zijn de conceptexamenprogramma's gedetailleerder geformuleerd in een vast format. Dat is anders dan de huidige examenprogramma's, waarin de eindtermen zeer globaal zijn geformuleerd en vervolgens meer gedetailleerd zijn uitgewerkt in syllabi.

2.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo

Op het vmbo bestaat het huidige programma uit de vakinhoudelijke domeinen: consumeren, produceren, arbeid, de overheid, internationale ontwikkelingen en natuur en milieu, waarbij er voor vmbo-gl/tl nog verrijkingsstof is ten opzichte van vmbo-bb/kb.

Het nieuwe raamwerk en inhouden is niet één op één te vergelijken met het oude raamwerk en de inhouden. Hieronder zijn de belangrijkste punten op een rij gezet. De vaardigheden uit het oude programma zijn ondergebracht in Domein A *Aard van het vak*. Hier zijn de aard van het vak, economische denken en werkwijzen, de functie en werking van instituties, het interpreteren van economische cijfers en het redeneren over vraagstukken ondergebracht. De afbakening van het vak en het begrip welvaart in de aard van het vak, het expliciet maken van de functie en werking van instituties, en het redeneren over vraagstukken vormen daarin nieuwe elementen die in het huidige programma minder goed zichtbaar zijn. Dit werkt in het gehele programma door en zorgt ervoor dat het schoolvak minder focus heeft op enkel begrippenkennis, maar ook op economisch redeneren over vraagstukken uit het persoonlijke leven, of de maatschappij. Dit gebeurt uiteraard op een manier die past bij het niveau van de leerling.

Het oude domein consumeren valt grotendeels onder het nieuwe Domein B *Kiezen*, waarbij gedragseconomie en financiële educatie beide een belangrijke plek in dit domein hebben gekregen.

De inhouden van *Producers en arbeid* zijn grotendeels terug te vinden in het nieuwe Domein D *Productie en allocatie van goederen en diensten*. Echter zitten hier minder bedrijfseconomische inhouden in dan in het huidige programma. Deze inhouden zijn in het keuzedomein G Bedrijfseconomie ondergebracht en zijn geen verplicht onderdeel meer in het vmbo-programma.

De overheid is over verschillende domeinen verdeeld, omdat de overheid zowel invloed heeft op de markt, zelf voorziener is van goederen en diensten, als dat

de overheid de inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie mede vormgeeft. Deze verschillende rollen zijn in de conceptexamenprogramma's op verschillende plekken zichtbaar.

Internationale ontwikkelingen zijn te vinden in het Domein F *Internationale economische betrekkingen*. Natuur en milieu is geen apart domein meer, aangezien dat geïntegreerd is binnen alle domeinen. Het speelt immers in elk domein een rol en kan niet los gezien worden van kiezen, productie en allocatie, de inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie en internationale betrekkingen.

2.2 Vergelijking conceptexamenprogramma's havo-vwo

Op havo en vwo bestaat het examenprogramma van voor de actualisatie uit een domein *Vaardigheden* en domeinen met de concepten: schaarste, ruil, markt, ruilen over de tijd, samenwerken en onderhandelen, risico en informatie, welvaart en groei en goede tijden, slechte tijden. Daarnaast is er een domein onderzoek en experiment en een domein keuzeonderwerpen.

De doelstelling van het curriculum voor de actualisatie is:

'Het vak economie bereidt leerlingen voor op een adequate deelname aan het maatschappelijke verkeer. Dit betekent dat leerlingen met behulp van de belangrijkste economische beginselen de economische verschijnselen in de maatschappij begrijpen. Verschijnselen waar ze als persoon in de verschillende rollen binnen huishoudens, bedrijven of overheidsinstellingen mee te maken krijgen, waarbinnen zij beslissingen moeten nemen of waar zij als lid van de (nationale en internationale) samenleving mee te maken krijgen' (Teulings, 2005).

Als je de doelstelling van het huidige programma vergelijkt zie je een aantal duidelijk overeenkomsten. Het gaat om de leerling voor te bereiden op deelname aan de maatschappij door economische inzichten en vaardigheden te leren, waardoor ze als leerling en in hun latere leven adequate of weloverwogen keuzes kunnen maken.

In de inzichten die de conceptexamenprogramma's willen meegeven, zitten overeenkomsten met de concepten uit 'Teulings'. Schaarste, ruil, markt, ruilen over de tijd, samenwerken, risico en informatie, welvaart en groei komen allemaal terug in de nieuwe conceptexamenprogramma's.

De insteek van het nieuwe programma verschilt echter wezenlijk van die van het vorige. Het eerdere programma was gebaseerd op een concept-contextbenadering, waarbij het doel was dat leerlingen economische concepten in verschillende contexten konden herkennen en toepassen. Hierdoor lag de

nadruk vooral op het begrijpen van de concepten zelf, terwijl de contexten vaak dienden als illustratie. Leerlingen deden daarmee vooral kennis op over de economische wetenschap (*economics*), maar niet per se over de economische werkelijkheid (*the economy*). Dit gold in het bijzonder wanneer gebruik werd gemaakt van fictieve contexten die niet direct waren ontleend aan de echte economie.

De conceptexamenprogramma's kiezen een andere uitgangspositie. Centraal staat het leren begrijpen van de economische werkelijkheid. Waarbij economische concepten worden gecombineerd met kennis van die werkelijkheid. De economische werkelijkheid krijgt daardoor een prominentere plaats. Bovendien vat het programma deze breder op: als een complex geheel waarin instituties, macht, waarden, belangen en verschillende perspectieven een belangrijke rol spelen.

3. Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De volgende leraren, vakexperts, curriculumexperts en procesregisseur maakten deel uit van de vakvernieuwingscommissie:

Leraren economie

- Soesma Akloe
- Diederik Buitendijk
- Mathijs Nicolai
- Brunis van Maanen
- Irene de Vries

Vakexperts economie/bedrijfseconomie

- Roel Grol
- Ferry Haan
- Jolanda Suijker
- Wilco van Veldhuizen
- Steven Vreugdenhil

Curriculumexperts SLO

- Dirk Wijers
- Michiel Bart

Procesregisseur

- Dionne Zeldenrijk

4. Samenstelling advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen voorzagen de vakvernieuwingscommissie van feedback:

- [Vecon](#): Henk van den Boomgaard, Mark Sikkes, Bastiaan van der Broek en Ton Smakman
- [Our New Economy](#): Sam de Muijnck, dr. Joris Tieleman, Femke Schootstra en Magid el Massoudi
- Hbo: Tom Dierickx

Leermiddelen, toetsing en examinering

- CvTE: Arne Bijlard
- Stichting Cito: Twan Huijbers
- MEVW: Michiel Bugter, Lisa Reitz, Marco Veldman en Mark Zweegers

5. Geraadpleegde vakexperts

De vakvernieuwingscommissie heeft gedurende het actualisatieproces de volgende experts op persoonlijke titel geraadpleegd:

- Prof. dr. Lans Bovenberg
- Prof. dr. Robert Dur
- Prof. dr. Jeroen Hinloopen

- Prof. dr. Bas Jacobs
- Prof. dr. Esther-Mirjam Sent
- Prof. dr. Irene van Staveren
- Prof. dr. Coen Teulings

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)